

Kurucz György

Festetics György gróf

1791. március 10-én fiatal nő jelentkezett II. Lipót császárnál kihallgatásra, hogy férje elbocsátását kérje a katonai szolgálatból. Az ügy már hónapok óta foglalkoztatta az uralkodót, s valóban, nem sokkal az audienciát követően, hozzájárulását adta, hogy a férj, gróf Festetics György alezredes, kiléphetett a hadsereg kötelékéből.¹ A 18. század udvari intrikáinak ismeretében az utókor talán hajlamos arra, hogy kizárólag a grófné közbenjárásának, netán személyes varázsának tulajdonítsa az uralkodói engedély megadását. A valóság azonban csak ritkán keveredik regényes elemekkel, s a szigorú és gyanakvó Lipót döntését sokkal inkább természetes politikai megfontolások befolyásolhatták.

A kérelmező szempontjából nem egyszerű nyugdíjaztatási eljárásról volt szó, amit az is jelez, hogy legfelsőbb helyre, magához az uralkodóhoz került a kérelem. E kihallgatás végső stációját jelentette annak a folyamatnak, melynek eredményeképpen egy magyar főnemes katonai pályafutása rendhagyó módon véget ért. Egy évvel korábban ugyanis komolyan hitte, hogy a magyar rendek, a magyar országgyűlés képes változtatni az ország kiszolgáltatott helyzetén, s a meglévő rendi alkotmányos keretek megfelelő biztosítékot nyújtanak ahhoz, hogy a Habsburg dinasztia többé ne kormányozhassa az országot abszolutisztikus módon. Hitte, hogy a magyar országgyűléshez tisztársaival együtt benyújtott petíciójuk révén lehetőség nyílik a magyar ezredek magyarországi állomásoztatására, s kérelmük további pontjainak szellemében a hadsereg többé nem a fenyegetés, a belső megfélemlítés eszköze marad. Végül azonban neki jutott az a kényszerű szerep, hogy származásánál és rangjánál fogva az uralkodó arra szemelje ki, hogy az ellene lefolytatott haditörvényszéki vizsgálattal és letartóztatásával, a rendi alkotmányosság védőburkának gyengeségére figyelmeztesse renitens alattvalóit a király.² Festetics György Graeven huszárezredbeli tisztársaival együtt valószínűleg hasonló keserűséggel érte meg Laczkovics János kapitány szavainak igazságát, miszerint a kezdeti felháborodás után az üléselő nemeseknek „még csak annyi bátorságok sem volt, hogy dolgunkat merték volna előhozni...”³

Hogy végülis II. Lipót miért nem alkalmazott szigorú büntetést, vagyon és fővesztéssel sújtva az érintetteket, annak oka abban keresendő, hogy a dinasztíának a forradalmi Franciaországgal vívott háború anyagi eszkö-

zeinek előteremtéséhez szüksége volt a magyar nemesiség hathatós támogatására. Az adott helyzetben Festetics elbocsátása tehát üzenet és gesztus értékű volt. Mindamelllett az érintett személynek, Festetics Györgynek e döntés árnyékában kellett újjáalakítania életét, mely utóbb meghatározó szerepet játszott abban, hogy a keszthelyi gróf neve elválaszthatatlanná vált a nemzeti megújulás, az ország szellemi és anyagi fejlődésének szolgálatától.

A magyar történetírás máig adós Festetics György életének, munkásságának, kultúrpolitikai tevékenységének részletes elemzésével. Pedig látszólag nem tűnik nehéz feladatnak a portré megrajzolása, hiszen iskolák, alapítványok, közcélú intézmények, magyar nyelvű lapok, kiadványok létrehozása és támogatása fiatal korától jellemezte életét. S valóban, mi minősíthet jobban egy embert az utókor előtt, mint cselekedetei?

A portré megrajzolása azonban mégsem olyan egyszerű, hiszen maguk a kortársak sem mindig értették Festeticset, és csak élete utolsó éveiben vált sokak számára egyértelművé, hogy törekvéseinek indítékait miért palástolta sokszor valóban ellentmondásosnak tűnő módon.⁴ Emiatt az utókor is nem egyszer kész volt tevékenységének és egyes megnyilatkozásainak bizonyos jellemzőit az adott korszak, a bármiféle cselekvést befolyásoló kényszerhelyzet figyelmen kívül hagyásával hangsúlyozni. A tragikusan félreértett, a dinasztíához mindig hű főnemes alakjától, a hiú és érzéketlen feudális nagyúrig, sokféle vonással jelenítették meg az elmúlt évtizedekben.⁵ Előbb Négyesy László, Keresztúri Dezső, majd pedig Sági Károly munkái tártak fel olyan szempontokat, melyek Festetics György árnyaltabb jellemzéséhez nélkülözhetetlenek, de a monográfia még várat magára.⁶ E tanulmány keretei szintén arra elegendőek csupán, hogy az eddig ismert kutatások eredményein túlmenően, további adalékokkal szolgálhassunk a magyar felvilágosodás egyik kiemelkedő személyiségének – remélhetően – jobb megismeréséhez.

I.

Társadalmi elvárások, családi tradíciók, illetve a felvilágosodás századának szülötteként, természetes módon a ráció által meghatározott értékrend befolyásolta

Festetics György gróf (1755–1819) fiatalkori éveit. Apja, Festetics Pál (1722–1782) élete az uralkodó Habsburg dinasztia szolgálatában telt el, ami hivatali érvényesülése és vagyonának gyarapítása szempontjából nélkülözhetetlen volt. A grófi címet 1772-ben kamarai alelnöki kinevezésével szinte egyidőben nyerte el, ami átfogó pénzügyi, jogi felkészültségének elismerését is jelentette.⁷ A kor feudális rendi társadalmi viszonyai közt ez igen jelentős előrelépésnek számított, hiszen négy generációval korábban, a 16–17. század fordulóján a család felmenői még egyszerű horvátországi nemesekként, a zágrábi püspökség szolgálatában álltak.⁸

A hivatali érvényesüléshez nélkülözhetetlen szellemi értékek megbecsülése mellett azonban, mindig jelen volt a családban egy más jellegű tradíció is, mely igen erősen hatott a Festetics család férfi tagjaira. A török háborúk miatt ugyanis szintén hagyománnyá vált, hogy a Festeticsek közül sokan katonáskodtak. Festetics György dédapja, Pál (1639–1720) részt vett a török ellenes harcokban, s vagyonát részben házasságokkal, részben foglyokkal való kereskedéssel szerezte. Tíz gyermeke közül nyolc érte meg a felnőttkort, de az apa kívánságának megfelelő hivatalnoki pályát csak a legkisebb fiú, Kristóf (1696–1768) választotta. Bátyja, József (1691–1757), az elődök példáját követte, s részt vett III. Károly török háborúiban, majd Mária Terézia trónralépését követően az osztrák örökösödési háború során emelkedett tábornoki rangra.⁹ Az elődök érvényesülési mintáinak számbavétele azért sem elhanyagolható, mivel azok mindenképpen hatottak Festetics Györgyre, aki apja kívánságára pályáját előbb kamarai hivatalnokként kezdte, majd hirtelen döntéssel katonai szolgálatba állt.¹⁰

A tekintélyes családi vagyon megalapozója nagyapja, az előbb említett Festetics Kristóf volt, aki soproni gimnáziumi tanulmányait követően a nagyszombati egyetemen tanult, majd a vármegyei közigazgatásban vállalt szerepet. 1736-ban a királyi kancellária javaslatára III. Károly kinevezte a Helytartótanács tanácsosai közé. Öt évvel később Mária Terézia királynő aransarkantyús vitézzé ütötte, s jogi felkészülésére való tekintettel a Hétszemélyes tábla bírójává nevezte ki. Sopron és Somogy megyében található birtokait tovább növelve, az 1730-as években 24.000 forintért megvásárolta Pethő Zsigmond gróftól keszthelyi részbirtokát, mely utóbb a család legjelentősebb birtokközpontjává vált.¹¹ A kis mezőváros, Keszthely arculata ez időtől fogva változott meg, amikor osztrák és morva építőmestereket, asztalosokat telepített le Festetics Kristóf. A rang, a társadalmi helyzet külső kifejezési formáját szolgálta az általa megkezdett impozáns barokk kastély építése, valamint az utódainak művészet- és tudománypártoló tevékenységéhez szervesen kapcsolódó családi könyvtár létrehozása.¹²

A presztízs jellegű magán építkezések folytatása mellett fia, Pál, a város szellemi gyarapodására is gon-

dot fordított, mivel az elemi iskolai oktatás mellett 1772-ben gimnáziumot alapított.¹³ A családfők tehát környezetük és birtokközpontjuk anyagi és szellemi színvonalának emelését egyaránt fontosnak tartották a 18. században. Mindezek alapján érthető, hogy az apa, Festetics Pál, komoly figyelmet fordított elsőszülött fia, György nevelésére. A nemesi családok szokásának megfelelően latin, német, történelmi, és aritmetikai alapismereteit a gyermek még családi körben szerezte meg. Nevelője, Nagy Jeromos piarista tanár volt, aki egyébként nővérét, Festetics Juliannát (1753–1824) is tanította. A nagyapa, Kristóf, egyik levelében úgy jellemezte a fiú tanárát, hogy „... jó szerzetes és emberséges tanult egy ember.”¹⁴ Nagy Jeromos utóbb a család könyvtárosaként tevékenykedett.¹⁵ Festetics György életének ebben a korai szakaszában szülei közül mindenképpen anyja, Bossányi Julianna volt hatással, hiszen apját hivatali kötelessége állandóan Bécsbe vagy Pozsonyba szólította.

Az eddigiek alapján azt lehetnénk, hogy a családfő nyelvében és kultúrájában a bécsi minta abszolút követését választotta, azonban igen figyelemre méltó, hogy bár a Festeticsek előmenetelét és vagyoni gyarapodását az idegen dinasztia szolgálata tette lehetővé, a családban az érintkezés nyelve mindvégig a magyar volt. Ellentétben más főúri családokkal, nem a francia vagy német nyelvet részesítették előnyben. A másik igen jellemző adalék ez idő tájt a családfők megnyilatkozása és magatartása kapcsán, hogy jóllehet Festetics Pál az uralkodónő 1767-ben kibocsátott úrbéri rendeletének kidolgozásában döntő szerepet vállalt, s így saját földesúri hatalmát is korlátozta, Mária Terézia politikájának helyességét illetően még egymás közt sem adtak hangot kételyeiknek.¹⁶ A felsőbbiség elismerése, a dinasztia iránti engedelmesség tehát Festetics György apjának egyik meghatározó életelve lehetett. Megjegyzésre érdemes még, hogy Kristóf többször panaszkodik magas hivatali viselő fiának a nemességet ért „sanyargatás” miatt, de úgy, mintha az valójában nem is az udvartól származott volna.¹⁷

Ebből az időből egyébként fennmaradtak azok a levelek, melyekben elszórt utalásokat lehet találni arra nézve, hogy Pál felesége és gyermekei sok időt töltöttek együtt a betegeskedő Festetics Kristóffal. Úgy tűnik a család ekkorra már elhatározta, hogy a fiú Bécsben fog tanulni a Mária Terézia által alapított *Collegium Theresianum*-ban, hiszen az apa a bécsi neveltetést fia későbbi hivatali érvényesülése érdekében elengedhetetlennek tartotta. Ennek kapcsán Festetics Kristóf egy alkalommal megjegyezte, hogy „... ha Gyuri fog melléd rendőltetni egy nagy hypocondristával és fántástával több lesz Bécsben”.¹⁸ Ez a megjegyzés mindenesetre arra enged következtetni, hogy a gyermek nem felelt meg bizonyos elvárásoknak.

Tizenhárom éves korától tehát a bécsi intézetben tanult Festetics György, ahol a királynő szándékai szerint a nemes ifjabból művelt hivatalnokokat képeztek az állam részére. A fiatal gróf igen kitaró volt, s rendkívül jó szellemi képességekkel rendelkezett. A kor osztrák államigazgatási ismereteinek elsajátítása mellett alapos filozófiai, jogi, történelmi, matematikai és nyelvi képzésben részesült. Tanára volt többek között Joseph Sonnenfels (1732–1817), az elismert kameralista szerző, Mária Terézia felvilágosult abszolutista rendszerének egyik szellemi atya.¹⁹ Festetics Pál kívánságára azonban további kiegészítő tanulmányokat is folytatott. Magyar köz- és államjogi ismeretekre Ürményi József kancelláriai tanácsos, valamint Majláth József kamarai tanácsos oktatta.²⁰ Bécs mindamelllett a szélesebb, valóban európai látókör megteremtéséhez is hozzásegítette, mivel Adam Kollár udvari könyvtáros révén a kor jelentős eszméáramlataival is megismerkedhetett. Kollár ugyanis megengedte számára, hogy olyan filozófiai, állambölcseleti művekhez is hozzájusson, melyeket a cenzúra igyekezett elzárni a szélesebb olvasóközönség elől.²¹ Sokat elárulnak Festetics György ekkoriban készült feljegyzései, mivel ezek általános közgazdasági érdeklődése mellett, feltűnő módon Montesquieu államelméleti munkássága iránti fogékonyságáról is tanúskodnak.²²

Olvasmányai, egyéni tudásvágya, és a valóban inspiráló közeg hatására nyelvismerete szintén bővült, így magyar anyanyelvén kívül pár év múlva német, olasz, francia, angol, és latin nyelven egyaránt magas szinten írt, olvasott, és beszélt. Jellemző, hogy az 1770-es évek végén Pászthory Sándor tanácsossal folytatott levélváltása alkalmával, a későbbi fiumei kormányzó, magyarul válaszolt Festetics Györgynek, mondván, hogy a gróf francia nyelvtudásával nem vetélkedhet.²³ Pászthory levele azonban más szempontból érdemel figyelmet, mivel úgy ír Festeticsről, mint aki elismerten felkészült, s remélhetőleg hazájának egykoron majd nagy szolgálatokat fog tenni. E megjegyzés háttéréhez tudnunk kell, hogy a szellem, az egyéni érdem, – nem a származás jogán elfoglalt társadalmi megbecsülés – a közjó szolgálatának gondolata hatotta át a kor felvilágosult bécsi udvari értelmiségét. Pászthory Sándor 1779. június 15-én kelt levelében pontosan Claude Adrien Helvetiusra (1715–1771) hivatkozik, aki *De l'esprit* című 1758-ban megjelentetett művével igen nagy hatást gyakorolt korára. Két fiatal magyar levelezésében így lelhető meg annak magyarázata, hogy a közjó szolgálatának programja, mely később Festetics György egész életében nyomon követhető, milyen szellemi indíttatásra vezethető vissza.

A bécsi iskolai évek abból a szempontból is meghatározóak voltak számára, hogy igen sok felvilágosult főnemessel is kapcsolatba került. Többek között ekkor kötött barátságot Széchényi Ferenc gróffal, aki Festetics nővérét, Juliannát vette feleségül. Nem formális rokoni kapcsolatról volt szó közöttük, hanem két olyan fiatal-

ember barátságáról, akik tudatosan készültek közhivatali teendők ellátására. Érthető módon mindketten nagy reményeket fűztek a trónörökös II. Józsefhez, akit Festetics még egy keszthelyi katonai díszszemle alkalmával ismert meg.²⁴ Életpályájuk azonban eltérően alakult, bár a közös motívum, – a magyar művelődés évtizedeken át vállalt céltudatos támogatása – sajátosan megkülönbözteti őket a magyar főnemesség többi tagjától. Ebben a tekintetben Festetics felelősségérzetének korai példaként említhető, hogy a fiatal gróf a keszthelyi gimnázium évváró vizsgáin már ekkor is megjelent, amint arról az egykori keszthelyi diák, a neves történész, Fejér György önéletrajza is tanúskodik.²⁵

A *Theresianum* elvégzése után apja akaratának megfelelően Festetics kamarai szolgálatba lépett, s a pesti pénzügyigazgatóságnál töltötte rövid gyakornoki idejét. Itt azonban igen ellenségesek voltak vele szemben, ami valószínűleg inkább apjának szólt, hiszen Pesten joggal vélhették, hogy a királynő egyik bizalmasának, a kamarai alelnök fiának jelenléte, csakis az apa pozíciójának, és nem a fiú tényleges érdemének tulajdonítható. Ezután nem sokkal az uralkodónő kinevezte fizetés nélküli számfőlötti tanácsosnak a horvát királyi tanácshoz, s a kinevezési okirat egyaránt utalt személyes és családja érdemeire.²⁶ Zágrábi hivatalnokoskodása során egyébként közvetlenül kapcsolatba került Skerlecz Miklós báni tanácsossal, aki utóbb igen figyelemre méltó elaborátumokban mutatott rá a bécsi udvar Magyarországra nézve oly hátrányos gazdaságpolitikájára.²⁷

Érthető módon azonban a monoton fegyelem és a kamarai aktatologatás egy valóban rendkívüli műveltségű fiatalember számára kevés örömet rejtett magában. Nádasdy Ferenc gróf 1778. július 27-én Varasdról írott leveléből tudjuk, hogy Festetics hirtelen elhatározással addigi pályájának feladása és a katonai szolgálat mellett döntött. Bár Nádasdy finoman megpróbálta lebeszélni döntéséről, egyúttal örömét fejezte ki, hogy huszárezrede „ilyen érdemes taggal szaporíttatik”.²⁸ Talán nem járunk messze az igazságtól, ha e döntés háttérében az apja árnyékából való kitörés szándékát is feltételezzük. A katonai pálya, – mint azt fentebb már láthattuk – a családi tradícióknak megfelelt, viszont apja az elsőszülött fiú lázadását látta e fordulatban. Megbocsátani soha nem tudott fiának, akit utóbb még végrendeletéből is ki akart zárni, amint erről Festetics Györgynek Széchényi Ferenchez írott 1782. június 26-án kelt levele oly érzékletesen tájékoztat.²⁹ A gyors előmenetelbe vetett reménysége mindenesetre nemsokára szertefoszlott, mivel a II. Friggyessel vívott bajor örökösödési háború hamar véget ért, s anélkül hogy ténylegesen ki tudta volna tüntetni magát, csupán főhadnagyi rangig jutott. Ezután áthelyezését kérte a Barco huszárezredbe, ahol éppen üres volt egy kapitányi hely. Azonban ez a lépés sem bizonyult különösebben szerencsésnek, mivel távoli, galiciai szolgálatba került.³⁰

Festetics György életének ezen időszakáról sógorához és barátjához, Széchényi Ferenchez írott levelei vallanak leginkább.³¹ A levelek mindegyikéből kiolvasható sorsával való elégedetlensége, nyugtalansága és tépelődése. Ennek oka egyrészt döntésének helyességébe vetett bizalmának megingására, másrészt állandóan visszatérő motívumként, az anyagi gondokkal való küszködésre vezethető vissza. Ez utóbbi nem különösebben költekező életmódjának tulajdonítható, hanem sokkal inkább a család öröklött adósságaiból következett. A mintegy százezer holdra³² tehető családi birtok legnagyobb részét vásárlással, illetve pereskedéssel szereztek az elődök. Egy-egy család férfiágának kihalása után ugyanis a kincstárba visszaszálló birtokot királyi adomány címén meg lehetett szerezni, ha a felbecslést követően a megfelelő összeget az illető nemes családfő befizette a kincstárba. A birtokszerzés ilyen módja valóban az udvar kegyétől függött, viszont a vásárláshoz felvett kamatokkal terhelt összegek évtizedekig terhelték a birtokosokat. A 18. század végére a magyar főnemesség és köznemesség teljesen eladósodott, bár kapcsolatai révén – legalábbis ekkor még – az előbbi könnyebben tudott némi hitelhez jutni.³³ Szinte mindenki tartozott mindenkinek. Megfelelően illusztrálja ezt Festetics György 1787. május 13-án kelt levele, melynek értelmében mások, akik neki tartoztak, az adott időszakban 8.245 forint 12 krajcárt törlesztettek, neki viszont 34.000 forintot kellett megadnia június végéig. Egyedül Cziráky grófnak 30.000 forinttal tartozott.³⁴ Az összeg nagyságáról némi fogalmat alkothatunk, ha figyelembe vesszük, hogy a keszthelyi Festetics uradalom állandó jövedelmei 1784-ben és 1785-ben mindössze 9.300 és 9.800 forint között mozogtak!³⁵

Az anyagi gondok mellett, – bár azoktól egyáltalán nem függetlenül – érzelmi, morális problémákkal is szembesült ebben az időszakban. Viszonya apjával enyhén szólva korábban sem volt felhőtlen, de az apai döntést, hogy házasodjon meg, melyet valóban a család anyagi helyzete motivált, igen nehezen fogadta. 1782 elején így írt Széchényinek: „Apám házában reformokra gondolnak, mely Necker francia pénzügyminiszternek is szegyenére válnának.”³⁶ E megjegyzés egyébként azért is érdekes, mert jelzi, hogy a két felvilágosult magyar főnemes mennyire figyelemmel követhette az európai politikát, s különösen felkeltette érdeklődésüket a Bourbon abszolutizmus válsága. Ugyanebben a levélben Sir Nathaniel Wraxall angol parlamenti képviselő felszólalására hívja fel Széchényi figyelmét, melynek ismertetését a *Courier de l'Europe*-ban olvasta.³⁷ Mindamellet az ebből az időszakból fennmaradt levelek tanúsága szerint Festetics György gondolatai főként leendő házasságkötése körül forogtak. Az apa által kiszemelt menyasszony Sallér Judit, Sallér István nádori ítélőmester leánya volt, akiről bár nem maradt fenn portré, Festetics György szép nőnek írta le.³⁸ Apja mindenesetre 400.000

forintos hozományra számított, melytől egyértelműen a család anyagi helyzetének javulását várta.³⁹ Természetesen Festetics Györgynek e tervvel kapcsolatban fenntartásai voltak, de végülis úgy döntött, hogy a családi béke érdekében elveszi a kiszemelt menyasszonyt.⁴⁰ Nővéréhez, Széchényi Ferencnéhez írott levelében azonban nem tudja palástolni apja iránti keserűségét, aki a házasságkötés és öröksége ügyét összekapcsolva egyszerűen zsarolta fiát.⁴¹ Belső konfliktusában akár magyar és európai irodalmi analógiákat is találhatott, midőn a kötelesség és boldogsága közötti választással szembesült. A korban hasonló dilemmákat szóaltattak meg a bécsi környezetben magyar nyelven alkotó testőrírók,⁴² s hogy Festetics saját sorsát valóban irodalmi analógiákkal hozta összefüggésbe, arra példa 1782. június 26-án kelt Széchényi Ferenchez írott levele, melyben Carlo Goldoni (1707–1793) egyik szindarabjára utalva jellemzi helyzetét.⁴³

Festetics György életének ehhez az időszakához egy kevésbé ismert epizód is adalékuul szolgál. Az 1780-as évek elején idősebb Wesselényi Miklós báró, akit egyébként szintén megragadtak a felvilágosodás eszméi, egy alkalommal összetűzésbe keveredett a Haller grófi család egyik közismerten aulikus tagjával, s miután fegyverrel vett elégtételt, II. József császár elfogatta és súlyos börtönbüntetésre ítélte. A foglyot a magyar határon át szállították, s Festetics, aki katonáival éppen a határnál állomásozott, felajánlotta, hogy kiszabadítja fogságából. Wesselényi azonban megköszönve az ajánlatot, nem fogadta el Festetics segítségét.⁴⁴ Egy ilyen akció nyilvánvalóan súlyos katonai vétségnek minősült volna, s ez mindenképpen arra enged következtetni, hogy a fiatal tiszt kész lett volna akár uralkodója rendelkezésével is szembeszállni.

Magánéleti gondjai tovább gyarapodtak, mert apja 1782. április 7-én meghalt, s végrendeletében a Festetics Kristóf által alapított majorátust felbontva, fiai közt egyenlő mértékben osztotta meg vagyonát. Festetics György azonban a hitbizomány egyben tartása mellett döntött, s vállalta, hogy öccseinek egyenként 200–200.000 forintot fizet, lánytestvéreinek 20–20.000 forintot, valamint magára vállalta az öröklött adósságokat, ami roppant összeget, 1.150.000 forintot tett ki.⁴⁵ A házasságkötéssel remélt hozomány alig enyhített gondjain, s mint a fentebb idézett példából már láthatjuk, birtokai csekély jövedelmet biztosítottak. 1783-tól Festetics György szolgálati helye egyébként Magyarország déli részén volt, így elég gyakran utazhatott haza családjához, ahol a gazdálkodás felügyeletét tekintve egyedül apósára támaszkodhatott.⁴⁶

Felesége többnyire követte Festeticset szolgálati helyére, s csak a terhecségek idején tartózkodott Bécsben, vagy valamelyik családi birtokközpontban. Első gyermekük, László 1785-ben született, majd két éves időközönként még három leány, Szidónia, Julianna, és

Viktória. Festetics György viszonya feleségéhez egyébként méltányos, kimondottan racionális volt.⁴⁷ Alig néhány levél maradt fenn fiatal éveikből, de mindenképpen megállapítható, hogy házasságukban a szerelemnek nem nagyon találjuk nyomát. Érdekes módon levelezésük 1790. előtt, vagyis azelőtt, hogy Festetics kegyvesztett lett az udvarnál, kizárólag német nyelvű volt. Feleségéhez írott későbbi magyar nyelvű leveleit „Drága Angyalom” megszólítással kezdi, stílusa visszafogott, bár ebben az is szerepet játszhatott, hogy a postát a titkosrendőrség bármikor ellenőrizhette.

Házasságkötésük első éveitől kezdve leveleik állandó témája az adósságok kezelése, kinek mennyivel tartoznak, a feleségnek kivel kell kapcsolatba lépnie, mikor, mennyit kell törlesztenie. A társasági életre, illetve Festetics György közéleti tevékenységére, valamint tudománypartoló törekvéseire vonatkozóan egyáltalán nem találunk utalást egymáshoz intézett írásaikban.⁴⁸ Ennek magyarázata vagy az, hogy Sallér Judit teljesen érzéketlen volt mindaz iránt, ami férje számára fontos volt, vagy pedig még a magánélet szintjén is tartania kellett Festeticsnek attól, hogy levelei illetéktelen kezekbe juthatnak. Tény, hogy idővel annyira eltávolodtak egymástól, hogy felesége elköltözött Keszthelyről, s formális diszpenzáció nélkül különváltan éltek halálukig. Kettejük további viszonyáról, és Festetics György jelleméről azonban igen sokat elárul magyar nyelvű válási egyezségük, mely 1805. április 15-én kelt Bécsben.⁴⁹ Erdemes a szöveggel némileg részletesebben is foglalkozni, mert megfogalmazása, morális tartalma, a ma emberének is hordozhat üzenetet, méghozzá egy olyan korból, amikor a férfi társadalmi helyzeténél fogva, illetve az elfogadott értékrend alapján a nőt bármikor kiszolgáltatott helyzetbe kényszeríthette. A bevezető rész mindenekelőtt leszögezi, „..... hogy gyermekeink, az mennyire lehet legkevesebb csorbulást ezen elválásunk által szenvedjenek, csak úgy érhetjük el, ha elsőben is minden alkalmatosság elkerültetik, mely által háborgás, pörlekedés, vagy szemrehányás az elkeseredett szívek között szokott visszavonás és két ellenkező akarat által támadhatna, mert így az gyermekek között az szüleiktől való függés, és az cselédek között a hívség és engedelmesség megtántorodna.” E bevezetést követően a felek hangsúlyozták a tiszta erkölcsű keresztény élet fontosságát, s leszögezték, hogy nem kényszerítik egymást az együtt lakásra, egymás anyagi ügyeibe nem avatkoznak, s legfőképpen egymásról rosszat nem mondanak. Ha pedig valamilyen társadalmi kötelezettség folytán mégis együtt kellene megjelenniük egymás házában, úgy az illető fél anélkül, hogy bármibe is beavatkozna, „csak kellemetes vendéget fog játszani.”

Festetics György ezenkívül teljes anyagi felelősséget vállalt a gyermekek neveltetéséért, lányaik kiházásáért. Későbbi viszonyukat jellemzi az is, hogy mikor évekkel később, Sallér Judit kétségbeesett levélben ke-

reste fel, mert tisztjei rossz gazdálkodása következtében súlyos adósságokba keveredett. Festetics György sietett megnyugtanni, hogy megfelelően képzett tisztet küld majd birtokaira zilált anyagi helyzetének mielőbbi rendezése érdekében.⁵⁰

Mindazonáltal az 1780-as évek nem csak Festetics György magánéletében, hanem az ország egésze számára is mélyreható változásokat hozott. A felvilágosult nemesség és értelmiség fokozatosan kezdte belátni, hogy II. József császár politikája, a közjő szolgálatának hirdetése mellett valójában az egységes monarchia megteremtésére irányul, mely az ország tartós gazdasági kiszolgáltatottságát és még meglévő rendi, közjogi különállásának felszámolását eredményezheti. Pedig a császár kezdetben komoly támogatásra számíthatott Magyarországon. Széchenyi Ferenc, Teleki Sámuel, Batthyány Alajos és más felvilágosult főnemesek, továbbá felvilágosult hivatalnokok, és a korabeli értelmiség legkiválóbb tagjait tudhatta maga mögött. A birtokgazdálkodásban alacsony hatékonysággal, pénzhiánnyal, valamint kedvezőtlen értékesítési viszonyokkal küszködő magyar nemesség viszont a császár által elrendelt összeírásban adómentes státusának megszüntetésére irányuló szándékot látott.⁵¹ Szily János szombathelyi püspök 1786. február 14-én kelt levelében így írt Festetics Györgynek: „Itten is nagy híre vagyon egész országunk kimérésének és a nemesség contributiojának. Hallom, hogy a Magyar Kancelláriánál a Donáth és Hadrovich referendárius urak a contributionális comissiohoz, mely Ausztriába/n/ két esztendő előtt rendeltetett tanulni járnak.”⁵² Az adózás Festetics számára is beláthatatlan következményekkel járt volna, így azután korábbi jozefinista felfogásával szakítva egyre inkább azonosulni kezdett a nemesség sérelmi politikájával.

1786-tól már a magyar nemesi testőrségnél szolgált Bécsben. Mint Széchenyihez írott leveléből kiderül, ennek a lépésének az volt a célja, hogy a hadseregtől távol tarthassa magát, hiszen a távoli helyőrségi szolgálatok miatt nem tudott birtokaival törődni. Egy ideig a katonáskodástól való megválás gondolata is foglalkoztatta, legalábbis erre vall, hogy sógorát felkérte, ajánlja személyét Pálffy Károly alkancellár figyelmébe.⁵³ A bécsi szolgálat mindenesetre azzal a könnyebbséggel járt, hogy családjához és birtokaihoz közelebb lehetett, sok befolyásos emberrel érintkezhetett. Szabadkőműves kapcsolatai szintén más értelmet nyertek. Festetics korábban a Born Ignác vezette Igaz egyetértés páholy tagja volt, ahol komoly tudományos és irodalmi viták folytak, igen sok magyar részvételével.⁵⁴ Az érintkezési formák könnyedsége biztosította, hogy a kor társadalmát foglalkoztató kérdésekről főnemes és művelt értelmiségi egyaránt kifejtethette véleményét. Nem véletlen, hogy II. József német nyelvrendeletének ellenhatásaként a nemzeti nyelv és irodalom pártfogását a szellemi ellenállás eszközeként kezdték tekinteni, s a jozefinizmusban családott

felvilágosult patrióta értelmiség és nemesség a különböző páholyokon keresztül fűzte szorosabbra kapcsolatait. Festetics ekkor vált közvetlen és közvetett módon támogatójává azoknak a kezdeményezéseknek, melyek a magyar nyelvű kiadványok, hírlapok megjelenését, sőt népszerűsítését szolgálták.

A hazai művelődés segítésének szándékára természetesen már korábban is találunk utalást leveleiben. Még 1781. február 21-én kelt leveléből tudjuk, hogy Széchényi Ferencnek könyveket küldött, hogy azok majd egy olyan könyvtár állományába kerüljenek, melynek célja „hazafiak” képzése.⁵⁵ S bár Festetics 1788-tól II. József török háborúja miatt a dél-magyarországi hadszíntéren teljesített szolgálatot, a *Hadi és Más Nevezetes Történetek* Görög Demeter és Kerekes Sámuel szerkesztésében Festetics, Széchényi Ferenc, és Teleki Sámuel támogatásával jelent meg.⁵⁶

A török háború kitörése előtt Festetics a Graeven huszárezredhez kérte áthelyezését, ahol mint alezredes teljesített szolgálatot. A háború azonban meglehetősen szerencsétlenül alakult az uralkodó számára, s végülis József a magyar nemesség támogatásának elnyerése érdekében ígéretet tett a sérelmek orvoslására. Budán és szerte az országban ünnepek folytak, s a magyar korona Bécsből történő hazavitelében az önkényuralommal szembeni ellenállás diadalát látták. A korona őrzésére kirendelt megyei bandériumok gyakorlatozása intő jel volt a Habsburg dinasztia számára, hogy a nemesség immáron kész akár fegyverrel is megvédeni jogait.⁵⁷ A józsefi abszolutizmus ellenhatásaként programok fogalmazódtak, röpiratok sokasága foglalkozott a teendőkkel. Jóllehet a franciaországi forradalom híre aggodalommal töltötte el a nemességet, a tényleges terheket viselő parasztság sorsára már kevesen fordítottak figyelmet. Pedig a kor társadalmának alsóbb szintjein is fokozódott az elégedetlenség, s a Habsburgok parasztvédő rendeletei nyomán az ország egyes részein a parasztság az udvartól remélte érdekei védelmét.⁵⁸ Festetics János például, aki bátyja távollétében igazgatta a birtokokat, több levelében is arról irt bátyjának, hogy a parasztság az uralkodóban bízva gyakran ellenáll rendelkezéseinek, sőt, talán jobb lenne még a levéltárt és a pénztárt is biztosabb helyre menekíteni.⁵⁹ E jelenségekkel kapcsolatban azonban nem maradt fenn olyan forrás, melyből Festetics György állásfoglalására következtethetnénk.

II. József 1790 február 20-án meghalt, s az utóda, II. Lipót által júniusra összehívott országgyűlés a rendek és dinasztia nagy erőpróbájának ígérkezett. Az új uralkodó mindenekelőtt időt akart nyerni, s mivel tudta, hogy a török háborúban kimerült hadsereg egyszerre képtelen ellenállni északon és délen, ezért a birodalma területét fenyegető poroszokkal és törökökkel egyaránt megegyezésre törekedett. A porosz király semlegesítése döntő volt számára, mivel titkosrendőrségi források alapján

tudomására jutott, hogy a magyar nemesség egyes képviselői már a dinasztia detronizációját fontolgatják, s kapcsolatokat keresnek a poroszokkal.⁶⁰ E tervek kapcsán Széchényi Ferenc neve már korábban felmerült,⁶¹ de Festetics és Széchényi levelezéséből ezek az évek, – bizonyára nem véletlenül – hiányoznak. A különválás gondolatát egyébként igen határozottan egy protestáns köznemes, Ócsai Balogh Péter, a hétszemélyes tábla bírája fogalmazta meg kéziratban terjesztett alkotmánytervezetében, melynek lényege – Rousseau Társadalmi szerződésének gondolatmenetét alapul véve –, hogy a dinasztia II. József abszolutizmusával megszegte a néppel, azaz a nemességgel kötött szerződést, így az örökösödés fonala megszakadt, s a választás joga visszazáll a népre.⁶² A szintén protestáns Berzeviczy Gergely, aki a Helytartótanács alkalmazottja, *De dominio Austriae in Hungaria* című áprilisban megjelent röpiratában szintén felveti ezt a gondolatot, s a tizenegyedik pontban kifejti, hogy egy angol herceget kellene meghívni a magyar trónra, minthogy a két ország alkotmánya igen hasonló.⁶³

Festetics ekkor még ezredével együtt a déli határon állomásozott, de már értesült az országgyűlés összehívásáról, ahová mint főrend, ő is hivatalos volt. Katonaként azonban állomáshelyéhez volt kötve, s a zalai eseményekről egyleg csak János öccsétől kapott tájékoztatást. Ennek nyomán mindenestre 1.500 forintot ajánlott fel a koronaőrzésre vonuló zalai bandérium részére.⁶⁴ Az alezredes érezhette, hogy az ország döntő események küszöbén áll, s az adott helyzetben egyáltalán nem volt közömbös, hogy a hadsereg magyar ezredei hogyan foglalnak állást. A megyék is érezték ezt, s közülük néhányan elküldték az országgyűlés előkészületeivel kapcsolatos közgyűlések végzéseit a táborban lévő magyar tiszteknek.⁶⁵ Festetics valószínűleg türelmetlenül várta a híreket, mígnem megérkezett a parancs, melynek értelmében ezredéből egy osztály huszárt az ő vezetésével Budára rendelték rendfenntartás céljából. Útja Keszthelyen át vezetett, s itt valóban szimbolikus eseményre került sor, ami a két Festetics testvér tudatos előkészítő munkájának tulajdonítható. A Zala megyei bandérium ugyanis május 17-én a város határában gyakorlatozott, s Festetics György huszáraival másnap érkezett meg. A bandérium élén öccse, János köszöntötte a bevonuló idősebb testvért, a magyar katonát. Az esemény tényleges jelentőségét és hangulatát Pálóczi Horváth Ádám verse érzékelteti igazán:

„Midőn Graeven fiait Keszthelyre siettette
Festetics György s e zászlóalj János vezette,
És ékes beszéddel mindketten megmutatták,
Hogy isteni csodaképen az egek megadták,
Hogy nem lakatul van vetve a hadi nép reájok,
Hanem a magyar nemes rend s a katona barátok.”⁶⁶

A bandérium és a huszárok találkozásának fontosságát az adta, hogy választ adott arra a kérdésre, vajon nemzeti hadsereg hiányában a rendi törvényhozó hatalommal szemben, az idegen dinasztia mellett állnak-e ki a magyar sorozású ezredek, vagy pedig számítani lehet támogatásukra, ami komolyan növelhette a nemesség önbizalmát az elkövetkező országgyűlés előtt. A Keszthelyen tartott május 21-i megyegyűlésen Festetics György szintén esküt tett, s az eskü szövegében kijelentette: „... a nemes magyar nemzet szabadságainak kárára s néminemű elárulására pedig semmi szín és tekintet alatt semminemű jutalmakat, adományokat, tisztségeket, méltóságokat, jeles rendeket, vagy akárminemű királyi hivatalokat magam vagy maradékim számára sem az ország gyűlése alatt valósággal, sem annak elmúlása esztére ígérethez a felső hatalmasságtól el nem veszek s nem keresek...”⁶⁷ Az eskütétel jelentőségét növelte, hogy bár Festetics mint főrend a felső táblán automatikusan részt vehetett volna, valójában az uralkodóra felesküdt katonaként az alsótábla törekvései mellett foglalt állást. E tétellel egyértelműen a magyar országgyűlés felsőbbségét ismerte el a dinasztiaival szemben.

A keszthelyi „testvériség ünnepének megünnepeléséért” az alezredest felettese, Vinzenz Barco tábornok megfodta, de utóbb megnyugodva küldte jelentését Bécsbe, miszerint Festetics ígérteget tett neki, hogy nem lesz követ. Ez nem jelentett visszakozást Festetics részéről, hanem inkább taktikai megfontolás lehetett. A „lojális nyilatkozat” ellenére ugyanis az alezredestől egyértelműen olyan jelentések érkeztek Bécsbe, hogy testvéreivel együtt „nagy szószólója a honi praerogatívának”, s banderialista egyenruhában jár. Festetics másik öccse, Imre (1764–1847) ugyanis, aki a Levencher dragonyos ezred kapitánya volt, sebesülése miatt szintén Pesten tartózkodott. A Haditanács ekkor azt javasolta az uralkodónak, hogy Festeticset rendeljék vissza a törökökkel kiújuló harcok miatt a déli határhoz, azonban Lipót nem fogadta el ezt a javaslatot.⁶⁸ Ugyanezen időszakban, 1790. június 30-án Gabelhoffer Gyula, az egyetemi könyvtár őrje, egyúttal bécsi redőrbesúgó, azt jelentette Franz Gotthardi rendőrfőnöknek, hogy Festetics egyre inkább rajongó hazafias magatartást („dummpatriotisch”) tanúsít.⁶⁹ Festetics és tisztársai úgy érezték, hogy az adott politikai konstellációban a katonaság kívánságainak szintén az országgyűlés elé kell kerülnie, s azt megfelelő formában kell az ország közvéleménye elé tárni. A bevezetőben említett nevezetes folyamodvány június 30-án keletkezett, de némi átdolgozás után július 5-i dátummal terjesztették elő a tisztek. A szöveget Laczkovics János kapitány fogalmazta, de Festetics György öntötte végleges formába, melynek értelmében a tisztek azt kérték, hogy a magyar ezredek béke idején Magyarországon állomásozzanak, a magyar ezredekben magyar tisztek szolgáljanak, a vezényleti nyelv magyar legyen, s állítsanak fel magyar tisztképző intézetet.⁷⁰ E

követelések egy másik beadvány elemeit is magukban foglalják, melyet a török hadszíntéren szolgáló tisztek fogalmaztak a bracovai táborban, s június 14-én terjesztették elő. E tizenkét pontos beadvány még azt kéri, hogy a magyar csapatoknak külön haditanácsa legyen, s „fővezére a hazától függjön”.⁷¹ Talán szintén nem véletlen, hogy a július 5-i beadvánnyal egy időben kelt Gabelhoffer újabb denunció jelentése Festetics ellen, miszerint az alezredest feltűnően érdeklődik a külpolitika iránt, s porosz segítséggel biztatja ismerőseit.⁷² Hogy ezúttal valóban nem a rendőrbesúgók szokásos túlzásáról volt szó, hanem Festetics tényleg az országgyűlés radikális része által képviselt álláspontnak adott hangot, azt megerősíti bécsi porosz követ, Constans Philippe Jacobi báró egy héttel később kelt jelentése, midőn arról számolt be felettesének, hogy a magyarok titkos küldöttsége járt nála. A küldöttek az iránt érdeklődtek, hogy nyílt összeütközés esetén számíthatnak-e porosz támogatásra. Egy héttel később Domokos Lajos azt javasolta az alsó táblán, hogy az országgyűlés küldjön követeket a poroszokkal és a törökökkel folyó tárgyalásokra. II. Lipót azonban ekkor cselekvésre szánta el magát. Követét, Anton Spielmann bárót utasította a poroszokkal való azonnali megegyezésre, feltételül szabva a poroszoknak, hogy a magyarokkal kapcsolatos garanciáktól tekintsenek el. Július 27-én létrejött a reichenbachi egyezmény, s a poroszok lemondtak a magyar törekvések támogatásáról. A császárnak sikerült a magyarok külpolitikai számításait keresztül húznia.⁷³

Festetics Györgynek II. Lipót egyértelműen azt a szerepet szánta, hogy az ellene lefolytatott haditörvényszéki vizsgálattal az üléselőrendet figyelmeztesse: külföldi segítségre immáron nem számíthatnak, s mindent megtehet, mivel a tényleges hatalom az ő kezében van. Július 15-én Festeticset Bécsbe rendelték, s bár levelében a gróf azt tudakolta, hogy katonaként, vagy magyar nemesként jelenjen-e meg, a válasz előrevetítette a várható eljárást: mint katona jelenjen meg a Haditanács előtt. E mozzanat azért lényeges, mert magyar nemesként elvben a törvények védelme alatt állt, hosszas vizsgálat nélkül nem lehetett volna elítélni, s az uralkodónak az adott helyzetben érdeke volt a törvényesség betartása. Katonaként viszont engedelmességre kellett. Bécsbe érkezése után megfigyelés alatt tartották, majd kihallgatták. Augusztus 6-án tizennégy nap fogságra ítélték, majd anélkül hogy haza térhetett volna, azonnal új állomáshelyére, a Németalföldön állomásozó La Tour dragonyosezredhez kellett volna utaznia.⁷⁴ A vizsgálat kapcsán Marczali Henrik a század elején Festeticset úgy jellemezte, hogy „nemcsak hazafiasság volt lényében, hanem az elismerésre való törekvés, a népszerűség vágya is.”⁷⁵ Bár természetes emberi tulajdonság az elismerésre való törekvés, azonban ez az ítélet inkább Laczkovics János kapitány öngazoló jelentésére támaszkodik, aki utóbb – hogy rangját visszanyerje –,

Festeticsnek az eseményekben vállalt tényleges szerepén túlmenően, még emberi gyengeséget és erőszakosságot is felrótt.⁷⁶ Az országgyűlésre gyakorolt hatás azonban nem maradt el, mert a kezdeti felháborodás után a rendek szépen elhallgattak.⁷⁷ Különösen azután, hogy a porosz megegyezés híre elterjedt, s Lipót német ezredeket rendelt Budára. A lélektani ráhatás mestereként az uralkodó emberei azt is elhíresztelték, hogy a poroszok kiszolgáltatták a velük kapcsolatot keresők névsorát, s nemsokára felségárulási pereket fognak indítani ellenük.⁷⁸

Az uralkodó e szándékát többek között azzal nyomatékosította, hogy Festetics György fogságát meghosszabbította, s újabb vizsgálatokat rendelt el.⁷⁹ Ezúttal már a tisztek folyamodványának elkészítésében vállalt szerepe mellett, keszthelyi nyilvános szereplését is terhére rótták. Festetics úgy védekezett, hogy Laczkovics János ajánlkozott az adott helyzetben, s Keszthelyen ő a mágánások, nem a pedig a bandérium esküjét tette le. Szeptember 7-én Festetics György folyamodványt juttatott el II. Lipóthoz, melyben kifejtette, hogy törvényes uralkodójának ismeri el, cselekedetei soha nem irányultak személye ellen, valamint kéri, hogy azok ellen a tisztek ellen, akik vele kapcsolatban álltak, szüntessenek meg minden eljárást.⁸⁰ Minthogy a vizsgálatok nem eredményeztek egyértelműen megalapozott vádakot, a rendek megnyerése érdekében Lipót számára ekkor már hasznosabbnak tűnhetett, ha a kegyes és megbocsátó fejedelem képében jelenik meg. Szeptember 21-i döntése értelmében „különös királyi kegyelemből” minden további büntetést elengedett azokkal szemben, akik az ügyben érintettek voltak, s a hadseregből való kilépés lehetőségét sem zárta el. A Haditanács eredeti indítványához képest még a vizsgálat költségeit sem terhelte Festeticsre, hanem azokat a kincstár vállalta magára.⁸¹

Festetics ezután elindult szolgálati helyére, de Bécsben nemsokára úgy vélték, hogy Brüsszel túl közel van a forradalmi Franciaországhoz, s a gyanúsnak tartott alezredest jobb lesz eltávolítani. Ezt erősítette meg Johann Bender tábornok 1791. január 23-án kelt jelentése, miszerint Festetics gróf kijelentette, hogy „a magyarok csak egyelőre dugták vissza hüvelyébe kardjukat”, míg Mercy-Argentau miniszter szintén azt kérte, hogy az alezredest a helyzethez nem illő érzelmei miatt helyezték el.⁸² Festetics György számára ez az időszak különösen nehéz lehetett. János öccse lejáró váltókról értesítette.⁸³ Felesége arról számolt be egyik levelében, hogy barátja és sógora, Széchényi Ferenc megneheztelt rá amiatt, hogy a csáktornyai uradalmat megpróbálta megvásárolni.⁸⁴ Mindamelllett feleségének sem lehetett könnyű helyzete, mivel negyedik gyermeküket várta, s bár férje levelei nem nélkülözték az aggodalmat állapota iránt, a lejáró kölcsönök törlesztésének felelősségét Sallér Judit viselte.⁸⁵

Az adott körülményeket számbavéve, vagyis az anya-

gi kényszer és a katonai pályán való előmenetel reményének elvesztését, Festetics joggal érezhette magát a hadsereg foglyának. Miután Brüsszelből visszarendelték, rövid bécsi tartózkodását kihasználva benyújtotta nyugdíjazási kérelmét. A gyanakvó uralkodó azonban úgy érezhette, hogy katonaként jobban szemmel tartható az alezredest, ezért utasította a Haditanácsot, hogy helyezték át Milánóba.⁸⁶ Leopold Stain tábornagynak, Lombardia katonai parancsnokának meghagyták, hogy havonta készítsen jelentést a magyar tisztről. Bár megmaradt levelezésükben nem található nyoma felesége magánkihallgatásának a császárnál, Sallér Judit minden bizonnyal férje tudtával fordult az uralkodóhoz 1791. március 10-én, hogy fogadja el Festetics György nyugdíjazási kérelmét. Április végén felesége kiutazott hozzá Milánóba, pontosan akkor, amikor az első jelentést elküldte Bécsbe a főparancsnok. Ez semmi terhelőt nem tartalmazott, s ennek alapján az uralkodó 1791. május 19-én engedélyezte, hogy Festetics György kiléphessen a császári királyi hadseregből.⁸⁷

Harminchat éves volt ekkor, birtokait hatalmas adóságok terhelték, a katonai és hivatalnoki pálya végleg lezárult előtte. Politikai illúziói, melyeknek sorsát köszönhette, már nem nagyon lehettek. A birtokaira való visszavonulás, a családi élet nyugalma várta, azonban mint későbbi élete bizonyítja, fiatalkori ideáljai nem változtak, s a közjó, a *salus publica* szolgálatának sajátos nemzeti cselekvésformái mellett döntött.

II.

Amikor Festetics György Itáliából visszatért Magyarországra, a hazai politikai közélet már nyugvóponttra jutott. A rendi alkotmányos formákat, az ország közjogi különállását ismét törvények garantálták, így a rendek és az uralkodó közötti kompromisszumot elvben nem zavarta semmi.⁸⁸ A nemesség és a felvilágosult értelmiség különböző csoportjai a nekibuzdulásokat követő apátia és illuzióvesztés állapotában volt. A kezdeményezést az uralkodó ragadta magához, mivel érthető módon el akarta kerülni azt, hogy a francia forradalom eszméi birodalmában is követőkre találjanak. A polgárságnak és a parasztságnak egyaránt alkotmányos jogokat kívánt adni, viszont későbbi tervezett reformjai érdekében titkosrendőrök szolgálatait éppúgy igénybe vette, mint azokat az ügyestollú röpiratszerzőket, akik munkájukkal politikáját voltak hivatottak elfogadtatni. Ráadásul céljai megvalósítása érdekében a nemességgel szembeni polgári, paraszti, sőt nemzetiségi mozgalmak felhasználását is alkalmasnak vélte.⁸⁹ Kétségtelen, hogy II. Lipót, bátyjához képest taktikusabban, az alkotmányos formákra ügyelve, lépésről lépésre kívánt eredményeket elérni, s eredményességét csak 1792 elején bekövetkezett korai halála gátolta meg.

A felvilágosult nemesség és értelmiség legjobbjai azonban, így Széchényi Ferenc, Kazinczy Ferenc, Hajnóczy József, Berzeviczy Gergely, Schedius Lajos, stb., a szerveződő pesti irodalmi szalonok tagjai, nem tudtak belenyugodni abba, hogy a korábbi passzivitás, a sorsdöntő kérdések megoldásának elodázása jellemezze a hazai belpolitikai életet. Annál is inkább, mivel az 1790–91-es országgyűlés a magyar nyelv használatát, a nemzeti irodalom és kultúra elősegítését szolgáló törvénnyel, illetve az ország állapotát felmérni hivatott rendszeres bizottsági munkálatok megindításának elhatározásával, elvben kijelölte a lehetséges továbblépés irányát.⁹⁰ A törvényben tükröződő szándék tényleges megvalósítása azonban nem a rendek összességén, s főleg nem a központi kormányzat intézkedéseinek múlt, hanem kizárólag a jövő érdekében áldozni kész egyénekre hárult. Társadalmi helyzetével és sajátos gazdasági lehetőségeivel is számot vetve, úgy tűnik Festetics György volt az, aki a 18–19. század fordulóján a legtudatosabban vállalta a kulturális és anyagi felemelkedés, a magyar nyelvű irodalom, és a későbbi modern nemzettudat megteremtésének szolgálatát.

A cselekvőképességhez azonban minden időben megfelelő anyagi háttér is szükséges, amivel kezdetben Festetics György aligha rendelkezett. Ezt azért sem szabad figyelmen kívül hagyni, mert életművének megítélésében ez is lényeges elem. A majorátus egybentartása, elsőszülött fiúként az öröklött adósságok vállalása, valamint Imre öccse javára további 400.000 forint lefizetése 1792-ben, szinte a teljes anyagi csőd rémképével fenyegethette.⁹¹ Súlyos helyzetét még tovább bonyolította, hogy a későbbi jövedelmezőség és visszatérülés reményében, a csáktornyai uradalom megszerzése céljából további kölcsönök kockázatát vállalta.⁹² Jellemző, hogy amikor királyi jóváhagyás végett kérelme II. Lipót utóda, I. Ferenc elé került, az egyik udvari ágens elbeszélése szerint az uralkodó gúnyosan így szólt: „A nevezetes Festetics egy csódtömeg, ami nemsokára úgyis kiderül.”⁹³ Nem minden tanulság nélküli tehát rövid pillantást vetni a több mint százezer holdra⁹⁴ becsült birtokállomány jövedelmezőségi mutatóira, mert csak így érthetjük meg igazán Festetics szerepvállalásának értékét.

Az 1785-ös évre szóló kimutatás szerint ugyanis a kezén lévő hét uradalomban élő és gazdálkodó jobbágyoktól, valamint zsellérektől, földhasználat és egyéb szolgáltatások megváltása fejében mindössze 7.126 forint készpénz bevételt könyvelhetett el. Az allodiális, vagyis magánkezelésben lévő birtokrészekből, a különböző terményekből, borkereskedelemből, állattenyésztésből, erdei termékek értékesítéséből, stb. származó tételekkel együtt a teljes bevétel összege 203.515 forint volt, míg az igazgatási és fenntartási költségek 176.409 forintot tettek ki.⁹⁵ Ez mindössze 27.106 forint tiszta bevételt jelent! Hasonló aránnyal számolhatott az 1790-es évek elején, s változás csak azután következett be,

hogy Nagyváthy János, akit még bécsi szabadkőműves kapcsolatai révén ismert meg, átvette birtokainak igazgatását. A Nagyváthy féle birtokigazgatási reform, vagyis a racionalizált üzemszervezés, a megfelelően adminisztrált központi birtokigazgatás (*directorátus*) bevezetése nyomán Festetics jövedelmei valóban jelentősen növekedtek.⁹⁶ 1795-ben a Nagyváthy által jegyzett kimutatás szerint a bevételek 1.069.948 forintot tettek ki, míg a kiadások 518.706 forintra rúgtak.⁹⁷ Ez már 551.242 forint tiszta jövedelmet takar! E növekvő jövedelem biztosította tehát későbbi kultúrpolitikai törekvéseinek anyagi háttérét. Mindamellet birtokai pénzügyi egyensúlyának fenntartása állandó figyelmet követelt, amint arról feleségéhez írott, egyik 1798. január elején kelt levele is tudósít.⁹⁸

Festetics György azonban már korábban, jóval bizonytalanabb anyagi helyzetben is kész volt támogatni a magyar nyelvű hírlapkiadást, különböző magyar nyelvű kiadványokat, irodalmi folyóiratokat. Ha úgy tetszik, a cselekvés e formáját a kényszer szülte, hiszen politikai és pénzügyi szempontból a korábbi nemesi ellenzék és a patrióta értelmiség lehetőségei igencsak korlátozottak voltak. Az első ilyen jellegű vállalkozás, melyben Festetics szerepet vállalt, a már említett, Bécsben megjelenő *Hadi és Más Nevezetes Történetek*, mely 1792-től *Magyar Hirmondó* címmel jelent meg. A lapot Görög Demeter és Kerekes Sámuel szerkesztette, s rövid ideig Hajnóczy József, a későbbi mártír is a szerkesztőség munkatársa volt. A francia forradalomról szóló híreket, a más lapokból átvett tudósításokat, illetve a levelezőtől érkező anyagokat ő dolgozta át. S bár a lapnak mai szemmel nézve nem nagy előfizetői tábora volt, mindössze 1300, hatását azért nem szabad lebecsülni, mivel a szerkesztők ingyen megküldték az egyes számokat az ország gimnáziumaiba, hogy felkeltsék az érdeklődést a magyar nyelvű szövegek olvasása iránt.⁹⁹ Széchényi Ferenc, Festetics György, valamint Teleki Sámuel támogatása nélkül a szerkesztők önerőből erre aligha lettek volna képesek. Hasonlóképpen a nemzeti nyelv és irodalom támogatását célozta a Minerva könyvkiadó vállalkozás megindítása, melyet szintén Festetics György tett lehetővé a kilencvenes évek második felében. Később azonban, valószínűleg az udvarral történt újabb konfliktusai nyomán – a figyelem elterelése érdekében – megvonta támogatását.¹⁰⁰

A magyar nyelv irodalmi és tudományos szempontból való létjogosultságának elismertetése, a hasznos ismeretek, illetve a társadalmi előrehaladáshoz szükséges morális értékek közvetítése képezte célját egy másik lapnak, mely a fiatal Kármán József, Pajor Gábor orvos, valamint Schedius Lajos, a pesti egyetem esztétika tanárának közreműködésével jelent meg. Az 1794 elején meginduló évnegyedes folyóirat, az *Uránia*, a londoni *Spectator*, valamint a francia enciklopédisták példáját felhasználva igyekezett a hazai szellemi élet fellendítése

érdekében munkálkodni, s Festetics György volt az az „ismeretlen hazafi”, aki az *Uránia* megjelenését Nagyváthy János révén titokban lehetővé tette.¹⁰¹ Hogy háttérben maradása ellenére mennyire tudatosan cselekedett, arra álljon itt egy másik példa is. Kultsár István, aki később a keszthelyi gróf fiának nevelője, majd utóbb az 1806-tól meginduló *Hazai Tudósítások* szerkesztője, sajtó alá rendezte Mikes Kelemen törökországi leveleit. A tiszteletpéldányokhoz mellékelte 1794. március 17-i keltezésű levélből kiderül, hogy a kiadás fedezetét Festetics biztosította. „Óhajtottam ugyan, hogy nagy érdemeinek megismértetésére ezen bőkezűségét a könyvben hirdethettem volna, de az mostani változásokra nézve a gyanúságtól féltettem hazafiúságát. Míglen tehát nyilvánban kijelenthetem azt az elfelejtethetlen példákban tündöklő hazai szeretetét, addig is azon örvendek méltóságodnak, hogy szívében érezheti azt a gyönyörűséget, melyet a jótétemények, s a valóságos érdemek szoktak okozni még akkor is, ha titokban maradnak.”¹⁰² Festetics azután a Kultsár által küldött tiszteletpéldányokat birtokigazgatásának tisztjei között osztotta szét.

Mikes leveleinek kiadása egyébként két szempontból is figyelemre méltó. A magyar nyelvű irodalom tudatformáló eszközként való alkalmazása mellett, a Rákóczi szabadságharc emlékének felelevenítése, a rendi, nemzeti függetlenségi eszme életbentartásának szándéka ismerhető fel. Hogy ez utóbbi nem a véletlen műve, arról könyvtárának különböző időszakokból fennmaradt katalógusai is vallanak.¹⁰³ Festetics György gyűjtőtevékenysége nyomán ugyanis a keszthelyi családi könyvtár könyvvállományában az 1790-es évek elejétől található meg a fejedelem emlékiratainak 1739-es hágai kiadása.¹⁰⁴

Kultsár István fenti sorai egyébként jól jellemzik azt a meglehetősen bonyolult helyzetet, melyben Festetics a nyilvános, illetve indirekt szerepvállalás következményeinek mérlegelésére kényszerült. Érthető módon 1790 után bizonyos tekintetben tartózkodóvá és sokakkal szemben bizalmatlanná vált. Ennek megalapozottságát mi sem bizonyítja jobban, hogy Martinovics Ignác, ekkor még bécsi rendőrbeszűgő, aki egyébként többször megfordult Festeticsnél, 1793. május 18-án kelt jelentésében azt írta Franz Gotthardi rendőrfőnöknek, hogy sokan nyíltan a Habsburgoktól való elszakadásról beszélnek. Zala megyében elég lenne csak Festetics Györgyhöz és Spissich János alispánhoz ügynököt küldeni a szervezkedés kiderítése érdekében.¹⁰⁵ Az alispán és a megye legjelentősebb földbirtokosának megnevezése valóban rávilágít arra a sajátos helyzetre, hogy volt egy olyan közege a korabeli hazai belpolitikai életnek, melyet ténylegesen soha nem tudott ellenőrzése alá vonni a központi kormányzat. A megyék nemesi önkormányzati függetlensége ugyanis sok tekintetben lehetőséget adott az országos szintű politikai megnyilvánulások előkészítésére, hiszen senki nem tilthatta meg, hogy

a megyék ne tájékoztassék egymást közgyűléseik határozatairól. A példaadás hatásának fokozása érdekében azután e nyilvánosság erejét használta ki Festetics György, hogy látszólag egyéni indíttatású, de valójában országos jelentőségű kultúrpolitikai törekvéseit szélesebb körben is megismertesse. Ezzel magyarázható, hogy a „Magyar Játék Szini Társaság” részére tett közgyűlési felajánlásával szintén a magyar nyelv, illetve a hazai színjátszás ügyének próbált híveket szerezni, remélve, hogy példája nem csak saját megyéjében talál követőkre.¹⁰⁶

Ugyanezen megfontolásból – legalábbis nem éppen csekély kiterjedésű birtokain – a kor társadalmának különböző szintjeit érintő iskolapolitika megvalósításán is fáradozott. Az 1793. február 18-i Zala megyei közgyűlés tárgyalta azt a beadványát, melyben kifejtette, hogy muraközi uradalmainak magyarul nem tudó jobbágyait és személyzetét miképpen lehetne hozzászoktatni a magyar nyelv használatához. Javasolta, hogy az érintett három muraközi járást a zágrábi püspökségtől elvéve, a szombathelyi egyházmegyéhez kellene csatolni, s hogy „a falusi iskolákban tanuló ifjúság a horvát nyelv mellett nem a németet, hanem a magyart gyakorolná. Harmadszor, ha a helységek csak olyan nótáriusokat fogadnának, kik magyarul tudnának.”¹⁰⁷ Szándékában állt még nagyobb iskolák alapítása Csáktornyan és Perlakon, de ez később nem valósult meg. Egy másik iskolaüggyel kapcsolatos beadványa szintén nagy jelentőséggel bírt, melynek eredményeképpen katolikus főrendként református gimnáziumot alapított Somogy megyei birtokán, Csurgon, 1794. április 26-án.¹⁰⁸ Ez egyrészt a felvilágosodás eszmeiségének gyakorlati megvalósításaként, másrészt a vallási megosztottságból fakadó egyenetlenséggel szembeni fellépéseként is értelmezhető, hiszen a protestánsok és katolikusok közötti ellentétet az udvar nem egyszer a maga javára használta ki.

A csurgói gimnázium alapításának előzményeihez kapcsolódik még, hogy a Festetics György apja által alapított keszthelyi gimnáziumot a Helytartótanács 1788-ban feleslegesnek nyilvánította, és Somogy megyébe kívánta áthelyeztetni. Somogy megye e lépéssel egyetértett, s kérte, hogy vagy a kanizsai, vagy a keszthelyi gimnáziumot helyezték át a megyébe. Festetics azonban mindenképpen a keszthelyi gimnázium megtartására törekedett, melyben szerepet játszott egy későbbi iskola alapításának terve is. Zala megye támogatását kérve utalt erre a szándékára: „Méltóztatik arrul kegyesen emlékezni, /a megye- K.Gy/ hogy az elmúlt 792-ik esztendőben azon szándékomat, mely által 12 ifjura nemesi convictus állíttatnék föl Keszthelyen, és akiknek felét a Tettes Nemes Vrgye, felét pedig Tettes Nemes Somogy Vármege fertálya, az akkori feljegyzett környül állások alatt, méltóztatott a F. Helytto Tanácsnak ajánlani, s azon intézet végben vitele jövő ditáig halasztatott. Nem különben az tudományokra ügyelő országai deputáció, az

keszthelyi gimnáziumnak fenntartása iránt nekem privative olyan utasítást adott, hogy annak megmaradására szükséges valamely industriális és oeconomicalis institutumot felállítani. én erre már költséges készüléket is tettem, mert ama híres Tessedik úrnak szarvasi industrialis oskolájában ifjakat neveltetem, az bécsi akadémiában in arte veterinaria egy ifjat tanéttattam, költséges tapasztalású utazásokat véle végben vittem, mindezen költségeim eránt ... elégtételt hogyan nyerhetnék, ha a gimnázium által vitetnék Somogyba.¹⁰⁹ Festetics György egyúttal kijelentette, hogy az iskola fenntartásához csak addig járul hozzá, amíg a gimnázium Keszthelyen működik. Zala megye ezt követően 1794. december 15-én fordult a Helytartótanácsához, újból előadva Festetics György érveit, valamint utalva az „oeconomicalis institutum” tervezett felállítására.¹¹⁰ Festetics álláspontja tehát az eddigiekből egyértelműen kiviláglik: nem tekintette hiábavaló anyagi tehernek az iskolák működtetését, nem mondott le a már meglévő intézményekről, sőt a birtokain működő különböző iskolatípusok bővítésére törekedett. A hivatalos elismeretéssel és működtetéssel járó különféle kötelezettségeknek kész volt eleget tenni, így 1795. április 30-án sor került a csurgói iskola alapkövetésére.¹¹¹ Iskoláira egyébként mindig gondosan felügyelt, ösztöndíjakat, pénzjutalmakat adományozott, az évről-évre vizsgákon rendszeresen résztvett.¹¹²

Más vonatkozásban, legalábbis ami a tényleges belpolitikai helyzetet érintő megnyilvánulásokat illeti, beleértve az uralkodóház szerepével kapcsolatos állásfoglalásokat, Festetics magatartását a kiválás jellemezte. I. Ferenc trónralépése után ugyanis hamarosan nyilvánvalóvá vált, hogy a korábbi abszolutisztikus uralkodási módszerek visszatérésétől kell tartani. A forradalmi Franciaországgal vívott háború megfelelő ürügyet szolgáltatott ehhez, s bár a nemesség érthető módon ódzkodott a radikális változásoktól, az egykori jozefinista értelmiség és nemesi ellenzék számos tagja a változtatás lehetőségét kereste. Az irodalmi szalonokban megfogalmazódó elképzelésekről, de a társadalom alsóbb szintjein is erősödő elkeseredettségről híven beszámoltak a titkosrendőrség jelentései, bár a tényleges forradalmi átalakulás feltételei nem voltak meg Magyarországon. Ezt bizonyítja, hogy a Kazinczy, Szentmarjay, Hajnóczi, Laczkovics és más, valóban kitűnő személyiségek részvételével szerveződő jakobinus mozgalmat az udvar igen hamar felszámolta Kétes hírű vezetőjük, Martinovics Ignác pedig készségesen kiszolgáltatta a résztvevők neveit.¹¹³ Az 1794 nyaratól kezdődő kihallgatások során Festetics Györgyöt is megpróbálta gyanúba keverni, megemlítve, hogy többször is együtt ebédelt a keszthelyi gróffal, de végülis vallomását egyéb terhelő bizonyíték nem támasztotta alá, s így Festetics perbefogására nem került sor.¹¹⁴ A letartóztatások és Hajnócziék Bécsbe szállításának hírére Pest vármegye

1794. augusztus 26-án kelt körlevelében tájékoztatta a többi megyét.¹¹⁵ Zala megye közgyűlése ennek nyomán 1794. szeptember 7-én, Pest megyéhez hasonlóan, aláztatos hangú, de a magyar nemesi jogot sértő eljárás elleni tiltakozó feliratot küldött Sándor Lipót nádornak. A felirat végső formába öntésében Festetics György is résztvett.¹¹⁶ Ez a közszereplés valószínűleg azért nem járt Fseteticsre nézve különösebb következményekkel, mivel súlyában egyáltalán nem mérhető a Graeven ezred tisztjeként megfogalmazott beadvány jelentőségéhez.

Elmarasztalására pár évvel később került sor, amikor a franciák észak-itáliai katonai sikerei következtében az ország nyugati megyéi is könnyen hadszíntérré válhattak, s az 1796. évi országgyűlés határozatai alapján az uralkodó elrendelte a nemesi felkelést.¹¹⁷ Zala megye közgyűlése előtt 1797. április 12-én ismertették a királyi parancsot, viszont Althan Mihály gróf főispán, Szapáry Péter gróf, Festetics György, Spissich János alispán, és mások, a felkelést hiábavalónak ítélték. Spissich János úgy vélekedett, hogy ha a reguláris császári királyi haderő képtelen volt megállítani a franciákat, a begyakorlatlan felkelők az eredményesség reménye nélkül vennék fel a harcot az ellenséggel, s így az ellenállás csupán szükségtelen pusztítást vonna maga után. A megye álláspontját egy ez alkalomból felállított bizottság élén Festetics György fogalmazta meg, s az uralkodónak küldendő feliratot ő diktálta Forintos Gábornak.¹¹⁸ A kért 1.000 gyalogos és lovas helyett azonban mindössze 200–200 gyalogost és lovast ajánlott meg a megye. A felterjesztést viszont sértőnek találta az uralkodó, jöllehet a besűgői jelentések nyomán lefolytatott vizsgálat eredményeképpen Somogyi János udvari tanácsos nem talált semmi „sértőt” a jegyzőkönyvekben. Ezt követően Végh Péter országbíró elnöklete alatt egy vizsgálóbizottság novemberben tárgyalta a megyegyűlés eseményeit, majd az 1798. április 12-én Bécsben kelt 3461. sz. királyi leiratot a két nappal későbbi megyegyűlésen ismertették.¹¹⁹ Althan Mihály főispánt, valamint Spissich János alispánt az uralkodó leváltotta, a megye jegyzőjét törölték a táblabírák sorából, míg az „önhitt fölterjesztési irat” irat kapcsán „... Festetics Györgyöt, ki amaz illetlen felirat tartalmát nyilvánosan szőnyegre hozta, felolvasta, s annak szerkesztése végett összejött ama rendellenes bizottságban elnökölvén azt a jegyzőnek tollba mondta, őt, mint az 1797 április 12-én meghiusított felkelés egyik részesét – elkövetett bűnének büntetésül csász. kir. kamarási méltóságától megfosztottnak és fedelmi székvarosunkból kitiltottnak nyilvánítjuk.”¹²⁰

Az udvar ezen reakciója jelezte, hogy a megyei politizálás sem jár kockázatok nélkül. Mégis kijelenthetjük, hogy a személyét érintő kegyvesztés alapján véve súlyosabb következményekkel is járhatott volna. Nem érintette ugyanis közvetlen módon Festetics György már meglévő, vagy éppen megszervezésre váró oktatási intézményeit. Az 1797-es év egyébként azért is jelentős,

mivel a keszthelyi gróf „oconomicalis institutumum” hosszabb előkészület után július 1-én megnyitotta kapuit. A felsőfokú mezőgazdasági szakoktatás nagy jelentőségű iskolájának szervezése kapcsán Festetics, mint azt korábban láthattuk, egyrészt Tessedik Sámuel tapasztalataira, másrészt Johann Ferdinand von Schönfeld, prágai születésű bécsi lapszerkesztő tanácsaira támaszkodott. Schönfeld volt az, aki *Magyar Újság* címmel magyar nyelvű mezőgazdasági szaklapot adott ki Bécsben, s Festeticssel folytatott levelezése alapján feltételezhető, hogy e lap mögött is a magyar főnemes állt.¹²¹

Karl Bulla, az első professzor javaslata nyomán az iskolát Georgikonnak nevezték el, mely az alapító nevét, illetve az oktatási intézmény jellegét egyaránt tükrözte. Az adott körülmények között érthető módon az alapító okiratban Festetics a Georgikon magánjellegét hangsúlyozta, de mint arra Sági Károly elsőként rámutatott, az iskola magánjellegének hangsúlyozása a hatalomnak szólt, hiszen a dinasztia előtt kegyvesztett és a magyar nemesi ellenzékkel többszörösen is kapcsolatba hozott főnemes, aligha gondolhatott országos jelentőségű intézmény elismertetésére.¹²² Mindamellett az alapító kezdettől országos intézmény létrehozására gondolt, amit a leendő tanárok kiválasztási szempontja is igazol. Schönfeld 1797. március 13-án kelt levelében Pethe Ferencet, a későbbi georgikoni tanárt, így ajánlja Festetics figyelmébe: „Pethe urat Ön is bizonyonnyal olyan embernek találja, aki nemzeti büszkeséggel és tudással egyaránt rendelkezik, melyre ezen munkálat során igencsak szükségünk van.”¹²³ A Georgikont bemutató leghitelesebb és legrészletesebb leírást egyébként Richard Bright brit utazó adta könyvében, s Festetics célját az intézet létrehozásával szintén a nemzet előbbrejutásának szolgálatában jelölte meg.¹²⁴ Minőség, szakmai színvonal, és elkötelezettség tehát egymástól elválaszthatatlanul jelen volt Festetics törekvésében, amikor a Georgikon létrehozása mellett döntött.

A *Magyar Hirmondó* 1798. szeptember 14-i számában, tehát egy országos lapban, már az olvasható, hogy a tanintézet óráit bárki fizetés vagy tandíj nélkül hallgathatja. Jellemző az is, hogy a külfölddel történő összehasonlításban a korabeli mintaországra utal a cikk szerzője, midőn azt írja: „Angliának ily ritka boldogságára iparkodik szíves igyekezettel juttatni vidékünket – Festetics György...”¹²⁵ Néhány évvel később, a *Magyar Kurír* már pályázati felhívást tett közzé, s az intézmény tantervét is ismertette.¹²⁶ A Georgikon hallgatói létszáma azután fokozatosan növekedett, s a kor nyilvánossága, a levelezések, megyegyűlések, illetve az újsághírek nyomán Festetics György anyanyelv, irodalom, és tudománypártoló törekvései mind ismertebbekké váltak az országban. Ennek egyik példáját láthatjuk Németh László szerzetes tanárnak, aki egyébként Asbóth János georgikoni professzor sógora volt, Kazinczy Ferenchez írott 1802. március 10-i levelében, „Én nekem most

egész foglalaltosságom a hivatalbéli munkákon kívül a statisticumnak kidolgozása, melyet a héten el is készítek, s az országnak gyűlése alatt kinyomtatattok. Eleinte az a gondolat volt eszemben, hogy a nádor ispánnak ajánlom, de azután a búcsú járás és a barátoknak helyre állítása más gondolatra hoztak. ....Nem akartam hízékedéssel keresni munkámnak oltalmazót, s ha megengedi, már most Festetics Györgynek ajánlom, s képével megékesítem, ha nem – senkinek sem.”¹²⁷ A korban jellemző volt, hogy egy-egy kiadvány megjelentetését valamely prominens személynek ajánlották, vagy tényleges anyagi támogatás viszonzásaképpen, vagy az illető közéleti tevékenységének elismeréseként. Később, amikor a Georgikonról már személyes benyomásokat is szerzett, Németh egyértelműen országos jelentőségű intézménynek tekintette: „Láttam Keszthelyt és örültem Festetics György munkájának. A Georgicon olyan institutum amelyre talán az egy Britannián kívül az egész európai külföld irigy szemmel néz. Nincs oly része a mezei gazdaságnak, melyben az ifjú ember a legújabb találmányok és kimunkálás szerint practica institutiot nem vehetne, és ami még több, beleszokik a gazdaság egész folyamatjának a legjobb mód szerént való elintézésébe.”¹²⁸ Belföldön egyébként a tanintézet és Festetics hírének csak tovább növelte, hogy az alapító nem csak azokat a hallgatókat segítette ösztöndíjjal, akik később saját birtokain kívántak elhelyezkedni, hanem azokat is, akik más földbirtokosok alkalmazásában álltak, vagy pusztán a stúdiumok kedvéért iratkoztak be Keszthelyre. Mindezek jelzik Festetics célját az iskola működtetésével kapcsolatban, vagyis az adott időszakban az ország legjelentősebb termelőszférájának, a mezőgazdaságnak megfelelő szakemberekkel való ellátását. A mintát ehhez a kor élenjáró angliai mezőgazdasága jelentette, felhasználva Pethe Ferenc, az egyik első tanár személyes angliai tapasztalatait, valamint a kor elismert német agrárírója, Albrecht Thaer szakirodalmi munkásságát.¹²⁹

A Georgikon a mezőgazdaság különböző szakterületeinek megfelelő iskolák együttese volt. Az úgy nevezett főpraktikánsok, a felsőfokú képzést adó „tudományos gazdasági iskola” keretén belül, általános mezőgazdasági képzésben részesültek. A hallgatók növénytermesztést, állattenyésztést, állatgyógyászatot, matematikai, mérnöki, számviteli ismereteket, gazdasági építészetet, szőlő és bor kezelési ismereteket, valamint jogot tanulnak. A kertész-, az erdész-, a lovász-, a mérnök-, és a jogászkola hallgatói a szűkebb szakterületnek megfelelő ismeretekben mélyedhettek el. A tananyag, valamint a tangazdaságban alkalmazott módszerek révén a hallgatók elméletben és gyakorlatban egyaránt megismerkedtek a leghaladottabb angliai talajművelési, növénytermesztési, és állattenyésztési eljárásokkal, agrárgazdasági ügyvitellel. A Georgikon a racionális intenzív gazdálkodás szigete volt, a hazai, elmaradott nyomásrend-

szeren, jobbágyi és zselléri robotmunkán alapuló birtokgazdálkodási gyakorlattal szemben. A tangazdaságban intenzív talajművelést, vetésforgó rendszereket, valamint nagyobb határfokú mezőgazdasági bér munkát alkalmaztak.¹³⁰

A Georgikon belföldi elismeréseként a hallgatói létszám fokozatosan emelkedett. Az 1797/98-as tanévben 2 fő tanult Keszthelyen, 1810/11-ben 28, 1817/18-ban pedig – tehát röviddel Festetics György halála előtt – 34 fő.¹³¹ E két évtized alatt egyébként az ország, sőt a birodalom határain túl is ismertté vált a keszthelyi iskola és az alapító neve. Hogy a nyilvánvalóan elmaradott hazai társadalmi és gazdasági viszonyok ellenére, a Georgikon Festetics elszántsága nyomán elismert intézménnyé vált, azt bizonyítja Emmanuel Fellenberg 1808. május 24-én Festeticshez írott levele, melyben saját tanintézetéről számol be a keszthelyi grófnak, s azt a „svájci Georgikonnak” nevezi.¹³² Albrecht Thaer szintén nagybecsülését fejezte ki a Georgikon működésével kapcsolatban, bár az ő leveléből valóban nehéz megállapítani, mennyi a tényleges elismerés, illetve a kor levelezési szokásaiból következő üres udvariaskodás.¹³³ Az 1810-es évek közepétől azután már egy németországi lap, az *Intelligenzblatt der Jenaischen Literatur-Zeitung* is rendszeresen beszámolt a Georgikon vizsgáiról, a Keszthelyen folyó oktatásról.¹³⁴ Richard Bright említett könyvében szintén minőségi gazdálkodásról és oktatási színvonalról írt. Saját angliai tapasztalatainak tükrében úgy ítélte meg, hogy a Festetics György által létrehozott Georgikon a kor kiemelkedő szakoktatási intézménye.

A Georgikon működésének, illetve Festetics György további tevékenységének eredményessége azonban attól is függött, hogy a körülményeket elfogadva, sikerül-e személyével kapcsolatban az udvar felfogását némiképpen megváltoztatnia. A nevezetes Zala megyei közgyűlés után egyértelművé vált, hogy minden addigi iskolaszervező, tudomány és irodalom pártoló törekvése hiábavalónak bizonyul, amennyiben az uralkodó vele kapcsolatos ítélete nem változik. Még elejtett szavai is ürügyet szolgáltathattak volna a későbbi retorziókra. A feladat egyáltalán nem tűnt könnyűnek, mert mint 1798. október 30-án Széchényi Ferenchez írott levelében írta, „a lelki nagyság”, a tudományok iránti elkötelezettség, nem foglaltak el kitüntetett helyet I. Ferenc értékrendjében.¹³⁵ Az előzmények tükrében azonban Festetics helyesen mérte fel, hogy az udvar szimpátiájának elnyerése a francia háborúk anyagi, pénzügyi támogatásán múlott leginkább. Ezzel magyarázható, hogy 1798-ban tekintélyes mennyiségű gabonát és pénzt ajánlott fel, továbbá saját költségén 147 katonát állított ki. Egy évvel később a birtokain átvonuló orosz csapatokat látta el élelmiszerrel, s Zala megye közgyűlésén már a háború támogatása mellett foglalt állást. Ezen túlmenően több mint 30.000 forint értékben járult hozzá a hadikiadásokhoz.¹³⁶ Tényleges változást azonban az hozott, amikor

József főherceg nádor, az uralkodó testvére 1801-ben Keszthelyre látogatott, s maga fogta meg az eke szarvát a Georgikon tangazdaságában.¹³⁷ A változó időket jelezte később, hogy a Keszthelyen megforduló Habsburg főhercegek magyar nyelven írtak be a tanintézet emlékkönyvébe.¹³⁸

A Festeticcsel szembeni fenntartások mégis továbbéltek, amint arról egy évvel későbbi levelében beszámolt sógorának. A cseh Chotek gróf „sarlatánnak” tüntette fel az udvarnak küldött jelentésében az alapítót. A koronás fők emberei sem tudtak változtatni ezen, hiszen hiába jelezte Kretsmann szász miniszterelnök, hogy országában a Georgikonhoz hasonló intézményt fog létrehozni, illetve hiába közvetítette az orosz cár érdeklődését a keszthelyi tanintézet iránt Severin Potocky gróf, az udvar később is lekezelő és gyanakvó maradt vele szemben.¹³⁹ Tény azonban az is, hogy Festetics György nem csak a magyar nyelv, az irodalom, a Georgikon révén vált ismertté, hanem korábbi politikai megnyilvánulásai a franciák előtt sem lehettek ismeretlenek, s ez közvetett módon a bécsi udvar gyanakvását valóban ébren tarthatta. Legalábbis ezt támasztja alá egy érdekes epizód, melyről öccse, Imre számolt be egyik levelében. Amikor 1809 júniusában a francia csapatok elfoglalták Kőszeget, a város küldöttségében Festetics Imre is jelen volt. Mint bátyjának írja, az alkirály környezetéből „valami Rotta, aki engem neked nézvé, megölelt”, s igencsak kellemetlen helyzetbe hozta. Ezt követően csak hosszas magyarázkodás után tisztázódott a félreértés.¹⁴⁰ Mindenesetre az, hogy valaki Eugene Beauharnais kíséretéből, vagyis a győztes franciák közül a keszthelyi gróffal téveszti össze a testvért, mindenképpen arra vall, hogy Festetics személyét, tevékenységét a franciák oldalán is számontartották. Az adott helyzetben természetesen ez kínos lehetett számára, hiszen a vele szembeni korábbi fenntartásokat igazolhatta. A gyanakvás egyébként sohasem szűnt meg Festeticcsel kapcsolatban, amit az is jelez, hogy évvel később, az első helikoni ünnepséget a *Vaterlandische Blätter für Österreich* cikke gyanús politikai lakomának nyilvánította.¹⁴¹

Festetics György 1797 után tudatosan próbált az udvar elvárásainak megfelelni, hogy ne a rebellis ellenzéki magyar nemest lássák benne. Ha úgy tetszik, ismét kényszerhelyzet szabta meg cselekvési lehetőségeit, mint 1790 után, amikor a katonai pályáról lemondani kényszerült. Tisztában volt ugyanis azzal, hogy a lehetőségek a megtért „hű” alattvaló szerepének eljátszásával csak bővíülhetnek, míg a nyílt szembeszegülés, vagy passzivitás, nem vezet eredményre. E felismerés és alkalmazkodóképesség, amivel Festetics a nehézségeket legyőzve lépésről lépésre haladt céljainak elérése érdekében, az adott időszakban az egyetlen járható út volt. Ha valaki, úgy Festetics György, a császári királyi hadsereg egykori tisztje valóban megélte a tehetetlenség és kiszolgáltatottság érzését, midőn az országgyűlés és a

nemesség képtelen volt az érdekvényesítésre 1790-ben. Az udvar reakciója vele és tisztársaival szemben egyértelműen jelezte, hogy a hadsereg a birodalmi egység éltetője, s nem véletlenül fojtott el minden olyan törekvést, ami az önálló magyar haderő kialakulásának veszélyét rejtette magában. Ezt figyelembe véve viszont nem lehetett véletlen az sem, hogy a II. Rákóczi Ferenc fejedelem önéletírását, vagy Zrínyi Miklós, a költő és hadvezér műveit olvasó keszthelyi gróf, tizenkét évvel később elérte azt, ami az ország jövőbeni önvédelmi képességéhez szolgáltatott – legalábbis részben – kiindulási alapot.

Az 1802. évi országgyűlésen ugyanis Festetics 40.000 forintot ajánlott fel egy alapítvány létrehozására, melynek kamataiból „míg a hadi tudományoknak tanítása Magyarországon felállítatik” olyan fiatal, leendő katonatisztek részesültek, akik Magyarországon, a Részeken, vagy Erdélyben születtek. Mert nem kétséges, a Georgikon a legmaradandóbb alkotása volt a keszthelyi grófnak, de mint arra Szabó Dezső, a család történetéről írott monográfiájában rámutatott, jelentőségét tekintve ez a kezdeményezés is példaértékű volt, hiszen idővel képzett magyar tisztak jelenhettek meg a hadseregben.¹⁴² Jóllehet ez közvetlenül további anyagi terheket rótt rá, különösen a francia háborúk elhúzódásával, amikor ismét súlyos összegekkel kellett támogatnia az udvart,¹⁴³ de előbbi kezdeményezése nyomán 1808-ban megérte, hogy létrejöhetett az uralkodó feleségéről elnevezett katonai akadémia, melynek célja az volt, hogy „... benne a magyar ifjúság azon tudományokra oktattassék és olyan nevelést nyerjen, melyek által ugy a rendes hadseregben, mint fölkelés alkalmával is a haza hasznos szolgálatára alkalmassá és képessé legyen”.¹⁴⁴ Festetics 1802. évi felajánlásának jelentőségével egyébként tisztában voltak a kortársak is, és Csokonai még ódát is írt ez alkalomból.¹⁴⁵

Az udvarhoz való közeledése és az egykori jozefinista értelmiségtől való látványos távolságtartása miatt azonban Festeticsről másfajta kép is kialakult az 1800-as évek elején. Ez elsősorban Kazinczy Ferenc levelezése nyomán gyökeresedett meg, aki a jakobinus pert követő hosszú börtönbüntetése után hiába fordult anyagi segítségért Festeticshez. A börtönből szabaduló Kazinczyra Majláth György jogügyi igazgató a fogvatartás költségeit is kiróta, jóllehet Kazinczy Ferenc saját pénzét fordította ellátására. Az idegen hatalom magyar kiszolgálói jellemző módon a szabadulást követően még anyagilag is lehetetlené akarták tenni a költőt. Kazinczy 1802. október 3-án kelt magyar nyelvű levelében különböző versfordításait ajánlotta fel Festeticsnek, remélve, hogy ennek fejében a keszthelyi gróf támogatást nyújt majd neki.¹⁴⁶ A kérésre Csapó Imre titkár válaszolt rövid, elutasító latin nyelvű levélben.¹⁴⁷ Kazinczy, bár azt írta, hogy „tisztelen az okokat, melyek Nagyságotat indítják”,¹⁴⁸ megbocsátani sokáig nem tudott. Cséhy József is

utalt erre Kazinczyhoz írott levelében: „Azok után, amiket mondasz, előttem is enigma kezd lenni a keszthelyi gróf”.¹⁴⁹ Cserey Farkas Kazinczyhoz írott 1807. január 8-i levelében pedig így vélekedett: „F(estetics) György már akkor megszűnt nagy lenni, amikor barátunkkal Kissel úgy bánt, amint Te egyszer írtad vala. Az ifjú prókátor beszédjei pedig egészen elidegenítenek ezen imádott embertül...”¹⁵⁰ Amikor pedig az egykori rabtárs, Rosty János, öngyilkosságot követett el, Cserey Farkasnak írott levelében Kazinczy még keserűbb: „Kitöltvén ott a 3. esztendőket haza jött. Gróf Festetics György – ez a sok dominiumu ember! – neki 25 forintos bankót adott. Érted ezt, s csudáld a magasztalt nagyságot... Nem annyi-e ez mintha én egy ilyen szerencsétlennek 25 fillért adnék? ...De félt a nagy ember, hogy megint veszedelemben lesz a kolcsa, ha olyat vész pártfogása alá, akit a villám megsújtott.”¹⁵¹ Kazinczy egészen odáig ment, hogy közvetett módon Rosty öngyilkosságát is Festeticsnek tulajdonította, jóllehet Rosty János már fogsága alatt is terhelt volt, öngyilkosságra hajlamos.¹⁵²

Előbb már láthattuk, hogy az adott időszakban mi volt az indítéka annak, hogy Festetics „enigma” lett sokak szemében, s miért igyekezett tüntetően az udvar kedvében járni. A „közjó és a haza” szolgálata nála nem szavakban nyilvánult meg, hanem látható, a jelent és jövőt egyaránt szolgáló intézmények létrehozásában öltött testet. Tudta, hogy az ország kiszolgáltatott helyzetében mennyire törekény mindez, s terveinek megvalósításában mennyire egyedül áll. Már nem volt naív, s azt is tudta, hogy kétségbeesett helyzetben lévő emberek mindenre kaphatóak. A hatalom számára pedig csak ürügy kell, hogy rajta keresztül bármikor emlékeztesse tehetlenségére az egyébként is megosztott, és csak a szólamok szintjén patrióta nemességet. Amikor Csokonai és diákjai egy csurgói iskolai ünnepség alkalmával énekeltek a Rákóczi szabadságharc egyik dalát, számukra ez minden bizonnyal a hatalommal szembeni dac kifejezése volt. Festetics azonban tisztában volt az esetleges következményekkel, s nem megalkuvó, vagy gyáva volt, amikor a költőt mefeddte. A meglévőt, a szellemi és nemzeti túlélés eszközét féltette, amikor így szólt: „Uram! az ilyenekért még az iskoláinkat is széjjelhányhatják, vigyáznunk kell.”¹⁵³

Az eddigiek mindenképpen magyarázattal szolgálnak arra a kérdésre is, vajon miért nem tartotta meg Nagyváthy Jánost közvetlen szolgálatában, illetve miért nem találkozunk az elismert agrárszakember nevével a Georgikonnal kapcsolatos forrásokban. Bár a fennmaradt iratanyagból ez nem derül ki, nem zárható ki annak lehetősége, hogy valamilyen nézeteltérés támadt közöttük. Mindamellettt feltűnő, hogy Nagyváthy pontosan a Georgikon létrehozásának időszakától kezdve nincs már Keszthelyen. A magyarázatot abban kell keresnünk, hogy politikai röpiratok szerzőjeként, s egykori szabad-

kőművesként. Nagyváthy személye inkább hátrányt jelenthetett egy későbbi országos jelentőségű taninézeti működtetése során. A külvilágnak szóló látványos szakítást támasztja alá az is, hogy Festetics igen méltányos adományokkal honorálta Nagyváthy addigi munkásságát. Ha tényleges konfliktus terhelte volna viszonyukat, kevéssé valószínű, hogy Festetics komoly anyagi juttatásban részesítette volna. Az 1797. szeptember 27-én kelt 864. számú directorátusi döntés szerint „Nagyváthy János úr nyugalomra tétetni kívánván annak Csurgón egy ház 40 hold szántófölddel 12 kaszás réttel Ő N(ag)yságától inscriptio képpen adattatik.” Nagyváthyt távozásakor még 1.000 forint, míg a következő évben ugyanilyen összegű készpénz illette meg. Festetics ezenkívül utasította a csurgói tiszttartót, hogy a ház első szobáját padlóztassa, kályhát hozasson, tíz marhára istállót emeltessen, továbbá Nagyváthynak élete végéig tizenkét öl fát adasson minden évben.¹⁵⁴

Festetics György egy idő után szinte csakis az iskoláinak élt. Richard Bright leírása szerint már hajnalban a gazdaságot járta, ellenőrizte a georgikoni órákat, tárgyalt a tisztekkel, a professzorokkal. Ez a folytonos jelenlét természetesen mindenkit feszélyezhetett. Erre utal Pethe Ferenc, az egyik első tanár, aki Pallérozott mezei gazdaság című könyvében egy georgikoni vizsgát felidézve „tudákos cenzornak” nevezte az alapítót.¹⁵⁵ A folytonos ellenőrzés lehetett a bizalmatlanság jele is, bár mindenképpen érthető egy olyan tanintézetben, mely önálló gazdálkodást folytatott, s az eredmények vagy kudarcok egyaránt anyagi és erkölcsi következményekkel jártak. Egy alkalommal például, amikor a „svájcer” teheneket kihajtották a lóherére, s azok felfűvődtek, Festetics megfédte a tiszttartót, hogy „ez rossz hírét kelti a Georgikonnak”.¹⁵⁶ A tiszteknek és tanároknak időről időre részletes jelentéseket kellett készíteniük, munkájukat folyamatosan értékelte a központi britokigazgatás szerve, a Directio, illetve maga Festetics György. A közvetlen irányítás azonban óhatatlanul konfliktusokat eredményezett, amint arra Rummy Károly György és Kazinczy Ferenc levelezése is utal, miszerint Asbóth János professzoron kívül talán „senki nem tudott kijönni vele”.¹⁵⁷ Szintén Kazinczy levelezéséből tudjuk, hogy környezetében „Fütyös Gyurinak” hívták, „mivel mikor melancholisál, vagy haragszik, a legpajkosabb vagy verbunkos magyarokat fütyöli. – Ama nagy ember, kinek oceanus az esze és tudománya.”¹⁵⁸

A sok elmarasztaló megjegyzés mögött azonban nem nehéz felismerni az évek során felhalmozódott keserűséget. Láthattuk, hogy Festetics milyen körülmények között kényszerült lemondani a katonai pályáról. Házassága szintén nem volt boldognak tekinthető, hiszen a kényszerből és kötelességérzetből létrejött kapcsolat nem alakult át idővel egymást elfogadó szeretetté. S amiképpen egykor szembekerült apjával, egyetlen fia, László, szintén csalódást jelentett számára. Amikor a fiú tizen-

nyolc éves lett, átadta neki a keresztúri uradalmat kezelésre, azonban nemsokára kiderült, hogy csak a „jövedelmet hajhászta”, s Festetics Györgynek meg kellett szabnia, hogy az ifjú gróf hány lovat, kocsit, és szolgát tarthat.¹⁵⁹ Mindamellett az általa létrehozott intézmények és családja iránti mély felelősségérzete, a mindent racionálisan irányítani akarók merevsége, szintén forrása lehetett a vele közvetlen kapcsolatban lévő személyekkel kialakult konfliktusaiban.

Festetics mindennapjait élete utolsó két évtizedében a gazdálkodás és az általa fenntartott iskolák körüli ügyek töltötték ki. Törekvéseit mindkét területen a racionalitás, illetve szigorú értékrend jellemezte. Amikor Kulcsár Istvánt felkérte fia nevelőjének, egyúttal tervet is készített, melyben az előbbieket szellemében igyekezett a nevelési célokat megjelölni.¹⁶⁰ Ugyanez jellemezte, amikor két távoli unokaöccse, Festetics Leó és Ernő árván maradtak, s nevelésük felügyeletét elvállalta. Pontosan meghagyta, hogy a két fiatalember mit tanuljon, mit gyakoroljon, milyen legyen az életmódja. Előírta azt is, hogy a számukra kiutalt havi ötven forintból tíz forintot könyvekre költsenek. Ernőnek, aki Pesten tanult, vadászatoktól, bálóktól tartózkodnia kellett, igaz, színházba hetente kétszer is elmehetett. Festetics György ezen kívül megkövetelte, hogy magyar, latin, német, francia, és angol nyelven rendszeresen írjanak neki.¹⁶¹ Gondoskodásának megnyilvánulásaira azonban nem csak saját alapítású iskolái vagy a közvetlenül reá bízott személyek kapcsán találunk adatokat. Segítette például a váci siketnéma intézetet, de a linzi hasonló intézettel is kapcsolatban állt.¹⁶² Eredményességre való törekvése tehát nem zárta ki az elesettek iránti figyelmet, a felvilágosodás szellemiségéből fakadó filantrópiát, amint arra Richard Brighttal folytatott egyik beszélgetéséből is következtethetünk. Bright például megjegyzésre érdemesnek tartotta, hogy a keszthelyi gróf igen meg volt lepve a gyermekekkel szembeni korabeli angol törvények szigorúságán.¹⁶³

Ellentmondó vonásnak tűnik viszont, amit egyes szerzők külön is hangsúlyoznak, hogy Festetics György, aki a Georgikont létrehozta, vagyis egy olyan intézményt, mely a racionális gazdálkodás mintáit volt hivatott közvetíteni, más birtokain igen határozottan megkövetelte jobbágyaitól a feudális szolgáltatások teljesítését. Míg egyfelől ez arra vall, hogy a modern gazdálkodási gyakorlat valamennyi eleme nem általánosan létezett birtokain, másfelől kétségtelen, hogy ez közvetett módon a parasztsággal szemben könyörtelen feudális nagyról való vonását is erősítheti.¹⁶⁴ A mai általános felfogás szerint ez valóban kérdésessé teheti a közjó iránti tényleges elkötelezettségét.

Bontz József, a múlt század végén Keszthelyről írott monográfiájában említi, hogy az úrbéri terhek súlyát a város lakói a 19. század elején igen súlyosnak érezték,¹⁶⁵ mivel Festetics a robot, vagyis a feudális munka-

jaradék, valamint a különböző terményjaradékok fokozottabb pénzbeni megváltását kívánta elérni, amint azt a korabeli birtokgazdálkodási kimutatások is tükrözik.¹⁶⁶ E gyakorlat megítélése során azonban több szempontot is figyelembe kell vennünk. Tény, hogy a francia háborúk elmúltával, illetve a devalvációk hatásának ellensúlyozására is, a keszthelyiek 4 forint 22 krajcáros robotmegváltását 6–7 forintra emelte fel, aminek következtében a város bírói úton próbálta orvosolni sérelmét.¹⁶⁷ A végzés azonban kimondta, hogy miután Keszthely és földesura között nincs örökös szerződés, ezért az utóbbi jogszerűen emelheti a szolgáltatások összegét. Meg kell azonban azt is említeni, hogy Festetics György muraközi uradalmában már volt példa arra, hogy egy-egy falu örökre megváltotta úrbéres szolgáltatásait.¹⁶⁸ Ez mindenképpen figyelemre méltó, jóllehet csupán egyszerű kísérletként értékelhető egy olyan időszakban, amikor az önkéntes örökváltság, vagyis a feudális kötelezettségek végleges megválthatóságának elfogadása a földesúr részéről, még egyáltalán nem gyökeresedett meg a nemesi közgondolkodásban. Festeticsnek az adott keretek biztosította jogszerű eljárására egyébként más példát is találunk. A Georgikon cserszegi szőlőjének kiegészítése alkalmával például egy özvegyasszony által birtokolt földterület teljes megváltásáról olvashatunk Asbóth János professzor jelentésében.¹⁶⁹ Ha Festetics György valóban a könyörtelen földesúr megtestesítője lett volna, az adott viszonyok között könnyen kiszolgáltatott helyzetbe hozhatta volna az özvegyet. Más források szintén arra mutatnak, hogy mindenképpen olyan személynek tartották a birtokain élők, aki méltányos módon mérlegel kéréseket, mivel Alsózsíd és Szántó falvak különböző időszakokban azért folyamodtak Festetics Györgyhez, hogy a rájuk kirótt rendkívüli állami készpénzfizetési kötelezettséget rossz helyzetükre való tekintettel vállalja magára.¹⁷⁰ A fentiek mindenesetre azt mutatják, hogy ez a probléma meglehetősen összetett, s alapvetően helytelen lenne a kor viszonyait figyelmen kívül hagyva ítélkezni. Festeticset a hazai viszonyoknak megfelelő természetes érdek érvényesítésre való törekvés, a közfelfogás, illetve a dekonjunkturális időszak egyaránt befolyásolták, s természetesen a feudális rendszer ellentmondásai, az úrbéres állapotúak jogi és gazdasági alárendeltsége ugyanúgy megfigyelhető volt birtokain, mint más korabeli nagybirtokon.

Mindamellert figyelembe kell vennünk azt is, hogy a hatalmas birtokok kényes pénzügyi egyensúlyának fenntartása egyáltalán nem volt könnyű feladat. Műveltségénél, korábbi pénzügyi, hivatali tapasztalatainál fogva, valamint az udvarral történt konfliktusai nyomán tudhatta, hogy a feudális rendszer mennyire ellentmondásos, az ország gazdasági és politikai tekintetben mennyire kiszolgáltatott. A kilencvenes évek elejének tapasztalatai pedig arra is rávilágíthattak, hogy a parasztság milyen könnyen eszközzé válhat az udvar ke-

zében. Ennek fenyegető bekövetkezését támasztotta alá egy 1815-ben körözött kiáltvány a kanizsai vásárbán, mely az uralkodóra apellált a magyar nemességgel szemben: „Tudja meg minden atyánkfia, hogy van egy szabadító. Első Ferenc, győzedelmes császáruk és legkegyelmesebb királyunk, ki ezen sanyarodott ügyünket megorvosolni fogja.”¹⁷¹ Minthogy a kiáltványt a Zala vármegyei hatóság elkobozta, s egyúttal nyomozást rendelt el, Festeticsnek feltétlenül értesülnie kellett az eseményekről.

A tőkehiány és a környezet tehát eleve lehetetlenné tette, hogy összes birtokain kapitalisztikus, racionális elvek szerint gazdálkodjon. A családi könyvtárban egyébként ma is megtalálhatók azok az angol agrárgazdasági munkák, melyekből egyértelműen kiderül, hogy a szigetországi mezőgazdaság, vagyis a választott minta sikere, nem pusztán az agrotechnikában rejlik. Festeticsnek tehát mindenképpen tisztában kellett lennie a hazai feudális keretből következő politikai, gazdasági korlátokkal, de az adott magyarországi viszonyok között képtelenség lett volna olyan szintű reformokkal kísérleteznie – mégha csak saját birtokain is –, melyekhez a társadalmi és gazdasági feltételek nem érlelődtek meg az országban. Richard Bright említi könyvében, hogy a gróf még őt is megszegyenítő módon járatos volt a szigetország dolgaiban.¹⁷² Ha pedig valaki a *Spectator*, Arthur Young, Edmund Burke, vagy Sir John Sinclair munkáit forgatta,¹⁷³ arról joggal tételezhetjük fel, hogy világlátása nem ragadt le Werbőczynél, vagy az egyszerű kalendáriumi irodalom szintjén. Határozottan az adott körülményekből indult ki, viszont lehetőségeihez mérten a legtöbbre törekedett. Egy generációval később, unokaöccse, Széchenyi István is rámutatott arra, hogy a továbblépés legfőbb eszköze, a „kiművelt emberfők” sokaságán, az emberek gondolkodásmódjának megváltoztatásán múlik. S ebben a vonatkozásban Festetics György a különböző szintű és fajtájú iskolák létrehozásával magyar főnemesként a legtöbbet tette. Magánemberként tetteivel bizonyította, hogy a „nemes haza” és a „szegény elárvult haza” szolgálata számára elválaszthatatlan. Igaz, a felvilágosult patrióta értelmiséghez képest politikai felfogása – legalábbis a 18–19. század fordulóján – inkább a nemesi ellenzékkel való közösségvállalásra enged következtetni. A társadalmi problémákkal nem tudott mit kezdeni, de ezt nem is lehet felróni neki. Kezdeményezései viszont egyértelműen a jövőt szolgálták, s amint az elkövetkező időszak, a reform kori átalakulás is bizonyította, a változtatás csakis a gondolkodásmódjában megújult, a modern európai fejlődést elfogadó nemességtől volt várható. Ugyanígy nem lehetett véletlen, hogy az egykori georgikoni professzor, Pethe Ferenc szaklapját, a *Nemzeti Gazdát*, az évi előfizetési díj sokszorosával támogatta. A *Nemzeti Gazda* cikkei ugyanis nem csak a modern, angliai mintájú bérlő-vállalkozó viszonyra épülő mezőgazdaságban lát-

ták a kiutat a hazai válságból, hanem a meglévő feudális kereteket alapjaiban is bírálták. Ha Festetics felfogása mereven a nemesi nemzet értékrendjét követte volna, aligha támogatta volna Pethét, aki cikkeiben az örök-váltság melletti érveléssel helyet követelt a „rustica gensnek”, a nemességhez képest jogfosztott állapotban lévő parasztságnak is a társadalomban.¹⁷⁴

Festetics életének utolsó figyelemre méltó kezdeményezése. Asbóth János professzor útmutatásai alapján, Keszthelynek a magyar irodalmi élet találkozóhelyévé való szervezésének kísérlete volt.¹⁷⁵ Bécs gyanakvásának elaltatására az uralkodó nevenapjára időzített Helikon ünnepségeken a Georgikon hallgatói nyilvánosan adtak számot ismereteikről, a Keszthelyre ellátogató költők műveiket felolvasták, elméleti és esztétikai kérdésekről vitatkozhattak. Döntő volt, hogy a nyelvújítási viták során keletkezett konfliktusokat feloldhatták, s az együttléthez Festetics, mint mecénás, formális háttérrel bizosított.¹⁷⁶ Kisfaludy Sándor, Pálóczi Horváth Ádám, Dukai Takács Judit, és Berzsényi Dániel voltak a legnevesebb résztvevők, s csak Kazinczy hiányzott, a nyelvújítás apostola. Távolmaradása azonban már nem a régi megbantottságnak volt tulajdonítható, hanem otthoni gazdálkodási nehézségei kötötték le. Berzsényi Dánival folytatott levelezése nyomán gyökeresen megváltozott Festetics Györgyről alkotott ítélete. 1817-ben azt írta Rumy Károly Györgynek, hogy „nem szeretne meghalni, míg Keszthelyt és az ottani Apollót nem látta.”¹⁷⁷ A kortárs Kiss János megjegyzése, a szavak nélküli cselekvés emberét igazolták, aki élete utolsó évtizedeiben tudatosan kerülte a politikai megnyilvánulásokat, s ennek nyomán 1818-ban Kazinczy szinte a másik végletbe esve írta Pálóczi Horváth Ádámnak: „Bár trónra is ültették volna a végezek! Hol volnánk úgy?”¹⁷⁸ S miután Keszthelyre elküldte köszöntő versét, Dessewffy József gróf így jellemezte a megbékélést: „Festeticsnek sok szépet mondál, neked az esett a legjobban, hogy nem kellett füllenened, néki pedig az, hogy te magasztaltad.”¹⁷⁹

Festetics figyelmes házigazda volt mindenkivel szemben, aki Keszthelyen felkereste.¹⁸⁰ Szellemes társalgó volt, udvarias, melynek egyik példáját az irodalomtörténészek gyakran idézik, midőn Kisfaludy felesége, Szegedy Róza egyik éles megjegyzése kapcsán Dukai Takács Juditot védelmébe vette. A keszthelyi helikoni ünnepségeken nem önmagát kívánta dicsőíttetni, hiszen Kisfaludynak hozzáírt ódáját sem engedte felolvasni.¹⁸¹ Berzsényinek Kazinczyhoz írott levele jellemzi talán legjobban az idős keszthelyi gróf újabb vállalkozásának igazi jelentőségét: „Midőn egy olyan ember, kinek jövedelme 3 millió körül van, egy ily ünnepre 30.000 frt-t költ, az semmi, de nem semmi az, midőn az ősz Festetics a szegény Berzsényinek az utcára kalap nélkül eléje szalad. Oly népnél, ahol a nyelvet és a poétát lenézik, Festetics nagy ember, vagy ami még több, jó ember.”¹⁸²

1818 nyaratól Festetics már betegséggel küszködött, s emiatt I. Ferenc látogatása is elmaradt Keszthelyen. Az utolsó helikoni ünnepségen már meg sem tudott jelenni, mert gutaitötten, ágyban fekvő beteg volt.¹⁸³ Pálóczi Horváth Ádám Festetics György életének utolsó időszakáról úgy írt Kazinczynak, hogy „... ő magamként igen vidám beteg volt, s minél inkább közelített halála, annál játszibb, sőt valóban enyelgő ...”¹⁸⁴ mint aki nyugodtan kész megválni az élettől, s a halál nem retenti meg. Humorérzékét példázza egy ekkoriban történt eset. Már betegen, s tehetetlenül feküdt, amikor fia, László gróf, egy bécsi hitelezője elől Keszthelyen keresett menedéket, s midőn a hitelező a kastélyban megjelent, az ifjú gróf hirtelen ágyának esett. Festetics miután erről értesült, magához kérte a váltót, s aláírásával rendezte az adósságot. A hitelező boldogan távozott, mire Festetics László egyszerre meggyógyult. Ezt hallva Festetics, megjegyezte orvosainak, hogy ő mindenkinél jobb orvos, mert elég csak leírnia a nevét, s máris csodás gyógyulások tanúi lehetnek.¹⁸⁵ Az élet már teher volt számára, s a halál 1819. április 2-án vetett véget szenvedéseinek. A népes gyászmenetben április 14-i temetésén a Georgikon tizenkét hallgatója kísérte koporsóját.¹⁸⁶

III.

Berzsényi Dániel egyik levelében arra figyelmeztette Festetics Györgyöt, hogy nem elég a jelennek megfelelnie, minden amit tett, hiábavaló lesz, ha az nem válik élő örökséggé.¹⁸⁷ Nem kétséges, hogy korának lehetőségeit, vagyonát, társadalmi helyzetét Festetics egyedülálló módon kihasználta. Iskoláival a műveltség, az anyanyelv, az irodalom, és a modern nemzettudat fejlődését szolgálta, melynek későbbi jelentőségét példázza a Georgikon megszűnésének közvetlen oka: az ország önvédelmi harcra kényszerült, s 1848-ban a modern, polgári Magyarország védelmében fogtak fegyvert a keszthelyi gazdasági gyakornokok. Festetics mindenképpen helyesen mérte fel, hogy a rendi feudális keretek, főnemesként saját kiváltságos helyzete, olyan lehetőségeket rejt magában, melyek révén az ország szellemi és anyagi előrelépését tevőlegesen segítheti. S bár vitathatatlan, hogy élete utolsó időszakában a hatalommal való mindenféle konfliktustól tartózkodott, s emiatt a kortársak előtt valóban ellentmondásos személyiséggé vált, a kompromisszumok elfogadása nála mindig valamilyen távolabbi célkitűzés érdekében történt és soha nem vált öncélúvá. A helvetiusi gondolatot így váltotta valósággá. A kor patrióta értelmiségének kiemelkedő alakja. Hajnóczy József dilemmája, hogy emberbarát vagy inkább hazafi legyen-e, Festetics György esetében egyértelmű választ nyert.

Festetics patriotizmusa azonban nem a zajongó megyei nemesség hangzatos megnyilvánulásaihoz fogható.

Egész élete ellentétben áll a Laczkovics által annyit kárhoztatott passzivitással. Mikes leveleinek kiadása, a Csokonai levelei nyomán is kivilágító tudatos Zrínyi kultusz ápolása,¹⁸⁸ vagy akár a magyar katonatiszt képzés érdekében tett kezdeményezései, nem hagynak kétséget a választás indítékai felől. Jóllehet ez semmiképpen sem azonosítható az *extra Hungariam non est vita* merev és beszűkült mentalitásával. A ráció századának

szülöttként a szellem és a tudás iránti elkötelezettség mindvégig fellelhető vállalkozásaiban, bizonyítva a legkorszerűbb nyugat-európai minták iránti fogékonyságát a Georgikon létrehozásával.

A változó idők nehézségei ellenére, Keszthely két évszázad elmúltával is megmaradt iskolavárosnak, s az élő örökség megtartásának mindenkor ez a legfőbb záloga.

Jegyzetek:

- ¹ Szabó Dezső: A herceg Festetics család története. Bp., 1928. 253.
- ² Magyarország története. V/1. Szerk. Vörös Károly. Bp., 1980. 92–93. Benda Kálmán: A magyar jakobinusok iratai. I. A magyar jakobinus mozgalom iratai. Bp., 1957. 209–213., 218.
- ³ Benda K.: i.m. 253. Az eredeti szövegeket a mai helyesírásnak és központozásnak megfelelően alakítottam át, megtartva a sajátos szóhasználatot.
- ⁴ Váczy János: Kazinczy Ferenc levelezése. IV. Bp., 1893. 460., 519–520.
- ⁵ Bontz József: Keszthely város monográfiája. Keszthely, 1896. 126–128. Szabó D.: i.m. 199. Szántó Imre: A parasztság kisajátítása és mozgalmi a gróf Festeticsek keszthelyi ágának birtokain. 1711–1850. Bp., 1954. 166–179. Süle Sándor: A keszthelyi Georgikon. 1797–1848. Bp., 1967. 10–14., Szántó Imre: Keszthely úrbéri viszonyai a Festeticsek földesurasa idején. 1739–1848. Szeged, 1984. 40–43.
- ⁶ Festetics György életének és munkásságának árnyaltabb ábrázolásához lásd: Váczy János: A keszthelyi Helikon. Budapesti Szemle 1905. 321–353. Négyesy László: Gróf Festetics György a magyar irodalomban. Keszthelyi Helikon Szerk. Lakatos Vince. Keszthely, 1925. 37–325. Keresztury Dezső: Festetics György és a magyar irodalom. Irodalomtörténeti Közlemények 1963.5. 557–565. Sági Károly: Festetics György élete, kulturális és politikai törekvései. In: Georgikon 175. Szerk. Sági Károly. Bp., 13–41. Merényi Oszkár: Adalékok Berzsenyi Festetics-ciklusának történetéhez. Irodalomtörténeti Közlemények 1979.5–6. 588–594. Tóth István: Budai Ézsaiás és Festetics György. Múzeumi Kurír 1980.3. 28–31. Tóth István: A keszthelyi Helikon nevének eredete. Múzeumi Kurír 1980.4. 7–8. Németh József: Festetics György és a magyar kultúra. Horizont 1989.3. 179–183. Csébi Géza: Három Helikon. (Adalékok a helikoni ünnepek történetéhez) Horizont 1989.3. 184–188. Németh József: A Festetics család és a keszthelyi Zrínyi-kultusz. Somogy 1990.1. 89–93. Szántó Imre: Gróf Festetics György és Hévíz. Somogy 1992.6. 37–41. Pintér
- János: Kétszáznegyven éve született Festetics György. Honismeret 1995.1. 8–12. Kurucz György: A Georgikon alapításától 1848-ig. In: Georgikon 200. Szerk. Fülöp Éva Mária. Keszthely, 1996. 61–78.
- ⁷ Nagy István: A magyar kamara. 1686–1848. Bp., 1971. 178–180. Festetics Pál a lipcsei egyetemen is tanult. Levelezését apjával lásd: Magyar Országos Levéltár (MOL) Festetics Levéltár (Fest. Lvt.) P 243 2.cs. Kamarai iratai: MOL Fest. Lev. P 245 5.cs. IV.3., 11.cs. 8., 12.
- ⁸ Szabó D.: i.m. 23–27. Nagy Iván: Magyarország családai. E-Gy. Pest, 1858. 160.
- ⁹ Szabó D.: i.m. 69–89.
- ¹⁰ MOL Fest. Lev. P 246 1.cs. f.430
- ¹¹ Kovacsics József: Keszthely és környéke. Zala Megyei Helytörténeti Lexikona. Bp., 1991. 69–70.
- ¹² Vályi András: Magyarországnak leírása. II. Buda, 1796–1799. 356. Szabó D.: i.m. 113. MOL Fest. Lev. P 245 24.d.
- ¹³ Sági K.: i.m. 11.
- ¹⁴ MOL Fest. Lev. P 245 24.d.
- ¹⁵ Sági K.: i.m. 16.
- ¹⁶ MOL Fest. Lev. P 245 24.d.
- ¹⁷ MOL Fest. Lev. P 245 24.d.
- ¹⁸ MOL Fest. Lev. P 245 24.d. A levelet pár hónappal halála előtt írta Festetics Kristóf fiának, 1767. október 23-án Szentmiklósról.
- ¹⁹ Joseph Sonnenfelsnek ekkor már megjelent első nagy hatású műve: Der Mann ohne Vortheil. I–III. Wien, 1765.
- ²⁰ Ürményi József (1741–1825) később, 1806-tól országbíró. Majláth József (1735–1810) kamarai tanácsos, utóbb államminiszter. Első felesége Bossányi Mária volt, Festetics György anyjának unokatestvére. Nagy I.: i.m. A–B. 209. Festetics pálhoz írott levelek: MOL Fest. Lev. P 245 24.d.
- ²¹ Adam Kollár Festetics Pálhoz intézett leveleit lásd: MOL Fest. Lev. P 245 24.d. Adam Kollár személyisége, az udvarhoz és a magyar rendi alkotmányos berendezkedéshez fűződő sajátos viszonya máig vitatott a kutatók

- körében. Dümmerth Dezső: Történetkutatás és nyelv-kérdés a magyar-Habsburg viszony tükrében. Kollár Ádám működése. In: Írástudók küzdelmei. Bp., 1987. 215–273.
- ²² Festetics fiatalkori feljegyzéseit lásd: MOL Fest. Lev. P 246 5.cs.
- ²³ MOL Fest. Lev. P 246 1.cs. f.455 Pászthory Sándor (1749–1798) kancelláriai tanácsos, későbbi fiumei kormányzó. Pászthory a Tökéletes egyesüléshez elnevezésű páholy tagja tagja volt. Abafi Lajos: A szabadkövesség története Magyarországon. Bp., 1900. 44.
- ²⁴ Klempa Károly: II. József Keszthelyen. Keszthely, é.n.
- ²⁵ „Méltóságos gróf Festetics Pálné, született Bossányi, a később oly híressé vált György fiával iskolánkba jött s nyilvános vizsgálatunkat szerencsétlente jelenlétével.” In: Adatok Zala megye történetéhez. Szerk. és kiadja: Bátorfi Lajos. Nagy-Kanizsa, 1876.4. 203.
- ²⁶ Szabó D.: i.m. 203–204.
- ²⁷ Skerlecz műveit magyarul lásd: Berényi Pál: Skerlecz Miklós baro művei. Bp., 1914.
- ²⁸ MOL Fest. Lev. P 246 1.cs. f.430
- ²⁹ MOL Széchényi Lev. P 623 25.cs. 48. f.431
- ³⁰ Szabó D.: i.m. 205.
- ³¹ MOL Széchényi Lev. P 623 25.cs. 48.
- ³² Kállay István: A magyarországi nagybirtok kormányzata. 1711–1848. Bp., 1980. 18.
- ³³ Magyarország története. IV/1. Főszerk. Ember Győző-Heckenast Gusztáv. Bp., 667. Magyarország története. IV/2. i.m. 909.
- ³⁴ MOL Fest. Lev. P 246 5.cs. f.30
- ³⁵ MOL Fest. Lev. P 276 Számadások 1784–85
- ³⁶ MOL Széchényi Lev. P 623 25.cs. 48. f.413 „In meinem Vaters Hause, denket man an reformen, der Necker französischer Finanz Minister wird zu Schande.”
- ³⁷ Sir Nathaniel Wraxall (1751–1831), Hinton, Wiltshire, képviselője a brit parlamentben 1780–1794 között.
- ³⁸ MOL Széchényi Lev. P 623 25.cs. 48. f.421 „Mein Vater schlägt mir die fraule Sallér zur Heirath vor.”
- ³⁹ Szabó D.: i.m. 210.
- ⁴⁰ MOL Széchényi Lev. P 623 25.cs. 48. f.421 „Indessen will ich diesen Augenblick benutzen um durch solche arrangemens einen ewigen Frieden in der Familie zu stiften.” Sallér István válaszát a lánykérésre lásd: MOL Fest. Lev. P 246 5.cs. f.531
- ⁴¹ MOL Széchényi Lev. P 623 25.cs. 48. f.432 „...ein Vater der um seinen Sohn unglücklich zu machen, die familien Verbindlichkeiten zerrichtet und ewiges Mistrauen instruet.”
- ⁴² Bíró Ferenc: A felvilágosodás korának magyar irodalma. Bp., 1995. 103.
- ⁴³ MOL Széchényi Lev. P 623 25.cs. 48. f.431
- ⁴⁴ Széchényi István – Wesselényi Miklós. Felelő naplók. Szerk. Maller Sándor. Bp., 1986. 94.
- ⁴⁵ Szabó D.: i.m. 216.
- ⁴⁶ Szabó D.: i.m. 218–219.
- ⁴⁷ Még házasságkötése előtt elküldte házassági szerződés tervezetét Széchényi Ferencnek: „Idée hazardeé l'un établissement Solide de Marriage” MOL Széchényi Lev. P 623 25.cs. 48.
- ⁴⁸ MOL Fest Lev. P 247 1.,3.cs.
- ⁴⁹ MOL Fest. Lev. P 247 1.cs. f.15
- ⁵⁰ MOL Fest. Lev. P 277 3.cs. f.210
- ⁵¹ Lásd a Magyarország története. IV/2. i.m. megfelelő fejezeteit.
- ⁵² MOL Fest. Lev. P 246 1.cs. f.604
- ⁵³ MOL Széchényi Lev. P 623 25.cs. 48. f.448
- ⁵⁴ Abafi L.: i.m. 140. Magyarország története IV/2.1110.
- ⁵⁵ MOL Széchényi Lev. P 623 25.cs. 48. f.409 „... eine Bibliothetheque die gewidmet ist um nur Patriotem zu bilden.”
- ⁵⁶ A magyar sajtó története. I. Szerk. Kókay György. 1979. 181.
- ⁵⁷ Magyarország története. V/1.36–38., 51.
- ⁵⁸ Magyarország története. V/1. 67–69.
- ⁵⁹ Szabó D.: I.m. 220–221. Festetics János leveleit 1790 előtt németül írta bátyjához, utána magyarul. MOL Fest. Lev. P 246 1.cs.
- ⁶⁰ Magyarország története. V/1. i.m. 56.
- ⁶¹ Magyarország története. IV/2. 1114.
- ⁶² Magyarország története. V/1. 49.
- ⁶³ Benda K.: i.m. I. 92–106. H.Balázs Éva: Berzeviczy Gergely a reformpolitikus. Bp., 1967. 152–155.
- ⁶⁴ Szabó D.: i.m. 224.
- ⁶⁵ Marczali Henrik. Az 1790/91-diki országgyűlés. II. 86.
- ⁶⁶ Magyar Kurír 1790. 781.
- ⁶⁷ Szabó D.: i.m. 225.
- ⁶⁸ Szabó D.: i.m. 230.
- ⁶⁹ Benda K.: i.m. I. 210.
- ⁷⁰ Benda K.: i.m. I. 211–213.
- ⁷¹ A két irat összefüggéseinek elemzését lásd: Marczali Henrik: Magyarország története III. Károlytól bécsi kongresszusig. Bp., 1898. 496. Magyarország története. V/1. i.m. 90.
- ⁷² Benda K.: i.m. I. 210.
- ⁷³ Magyarország története. V/1. i.m. 90–91.
- ⁷⁴ Szabó D.: i.m. 237–239.
- ⁷⁵ Marczali H.: Az 1790/91-diki országgyűlés. II.i.m. 102–103.
- ⁷⁶ Benda K.: i.m. I. 517–529.
- ⁷⁷ Őz Pál diétai naplója fontos forrás a hangulatváltozások megítéléséhez. Benda K.: i.m. I. 214–242.
- ⁷⁸ Magyarország története. V/1. i.m. 92–93.
- ⁷⁹ A Hadtörténeti Intézet levéltárában nem található meg az ügyvel kapcsolatos iratok. A kutató Szabó Dezső családtörténeti munkájára hagyatkozhat. Ezúton szeretném megköszönni Lenkefi Ferenc levéltáros segítségét.
- ⁸⁰ Szabó D.: i.m. 249–250.
- ⁸¹ U.o.
- ⁸² Szabó D.: i.m. 251.
- ⁸³ MOL Fest. Lev. P 246 1.cs. f.218

- ⁸⁴ MOL Fest. Lev. P 247 3.cs. f.201
- ⁸⁵ MOL Fest. Lev. P 247 3.cs. ff.203, 204
- ⁸⁶ II. Lipót az egyik legveszélyesebb magyarnak tartotta Festetics Györgyöt. Mályusz Elemér: Sándor Lipót főherceg nádor iratai. Bp., 1926. 388., 443.
- ⁸⁷ Szabó D.: i.m. 253.
- ⁸⁸ Corpus Juris Hungarici. Ford. Csiky Kálmán. Bp., 1901. 149–167.
- ⁸⁹ Magyarország története. V/1. i.m. 111–115.
- ⁹⁰ A 16. és 67. törvénycikkek. Corpus Juris Hungarici. i.m. 163., 203–215.
- ⁹¹ MOL Fest. Lev. P 247 1.cs. f.334 Szabó T. Attila: „Csak a láng terjesztheti a lángot...” Festetics Imre (1764–1847). Vasi Szemle 1991.1. 92.
- ⁹² MOL Fest. Lev. P 247 1.cs. f.334
- ⁹³ MOL Fest. Lev. P 247 1.cs. f.130v „Der nehmliche Festetics ist ein Banquerot welches sich bald zeigen wird.”
- ⁹⁴ Kállay I.: i.m. 18.
- ⁹⁵ MOL Fest. Lev. P 235 147.cs. Wirtschafts Abschluss pro 1785
- ⁹⁶ E birtokigazgatási reform alapvető dokumentuma a kéziratot, Nagyváthy János által összeállított „Közönséges Instrukcio a Mlgos Királyi Kamarás Gróf Tolnai Festetics György Ur uradalmaiban gyakoroltatni szokott gazdaságnak rendjén keresztül” OSzK Kézirattár Quart. Hung. 1360
- ⁹⁷ MOL Fest. Lev. P 235 174.cs. Gazdaság Tüköre 1795
- ⁹⁸ MOL Fest. Lev. P 247 3.cs. f.196
- ⁹⁹ Magyar sajtó története. i.m. 126–128.
- ¹⁰⁰ Pápay Sámuel Kazinczyhoz írott levelében utal Festetics visszavonulására. Váczy J.: i.m. 1895. VI. 342.
- ¹⁰¹ Magyar sajtó története. i.m. 224–225.
- ¹⁰² Kostyál István: Kultsár István levele Festetics György-höz. Irodalomtörténeti Közlemények 1960.4. 475.
- ¹⁰³ MOL Fest. Lev. P 274 246.cs.
- ¹⁰⁴ Histoire de Révolution de Hongrie où l’ou donne une idée juste de son légitime Gouvernement Avec les Mémoires du Prince Francois Rakoczy sur la Guerre de Hongrie, Depuis 1703, jusqu’á sa fin. Et ceux du Comte Betlen Niklos Sur les Affaires de Transilvanie. I-II. A la Haye, 1739.
- ¹⁰⁵ Benda K.: i.m. I. 880–881.
- ¹⁰⁶ Zala megye 1793. február 18-án kelt közgyűlési jegyzőkönyvét idézi Sági K.: i.m. 25.
- ¹⁰⁷ U.o.
- ¹⁰⁸ MOL Fest. Lev. P 274 245.cs. f.7
- ¹⁰⁹ Idézi Györfli Endre: A keszthelyi kir.kat. gimnázium története. Értesítő a keszthelyi kir.kat. gimnáziumról. Keszthely, 1891. 23–24.
- ¹¹⁰ Idézi Sági K.: i.m. 26.
- ¹¹¹ MOL Fest. Lev. P 274 245.cs. f.13
- ¹¹² Klempa, Karl: Die kulturpolitischen Bestrebungen des Grafen Georg Festetics. Győr, 1939. 11–12.
- ¹¹³ Magyarország története. V/1. i.m. 204–208.
- ¹¹⁴ Benda Kálmán: A magyar jakobinusok iratai. II. A magyar jakobinusok elleni felségsértési és hűtlenségi per iratai. 1794–1795. Bp., 1952. 47., 54., 155.
- ¹¹⁵ Zala Megyei Levéltár Acta Congr. 1794. No. 248
- ¹¹⁶ Kurucz Gy.: i.m. 72.
- ¹¹⁷ Corpus Juris Hungarici. i.m. 270–271.
- ¹¹⁸ Zala megye felirata magyarul: Adatok Zala megye történetéhez. i.m. 1878.1. 10–14.
- ¹¹⁹ A leirat magyar nyelven: U.o. 14–17.
- ¹²⁰ Adatok Zala megye történetéhez. i.m. 1878.1. 16.
- ¹²¹ MOL Fest. Lev. P 279 10.cs. f.156
- ¹²² Sági K.: i.m. 31. V.ö.: Süle S.: i.m. 24–25.
- ¹²³ „An Herr Pethe finden Sie gewiss auch den Mann, der Nationalstolz und Köntniss hat, das brauchen wir bey diesem Werke.” MOL Fest Lev. P 279 10.cs. f.316
- ¹²⁴ Bright, Richard: Travels from Vienna to Lower Hungary. Edinburgh, 1818. 361.
- ¹²⁵ Magyar Hirmondó 1798. 338.
- ¹²⁶ Magyar Kurír 1804. 174–175.
- ¹²⁷ Váczy J.: i.m. II. 1891. 462. Németh munkája egyébként soha nem jelent meg.
- ¹²⁸ Váczy J.: i.m. III.1892. 111.
- ¹²⁹ A Georgikon történetét részletesen tárgyaló munkák közül lásd: Süle S.: i.m., Sági K.: i.m., Kurucz Gy.: i.m. megfelelő részeit. Albrecht Thaer magyarországi hatásával kapcsolatban lásd: ifj. Barta János – Orosz István: Albrecht Thaer hatása a magyarországi agrártudományra. Agrártörténeti Szemle 1979.3–4. 365–377.
- ¹³⁰ Bright, R.: i.m. 362–370. MOL Fest. Lev. P 279 37.cs. I. f.661, II. f.59 Asbóth János: Bestimmung, Einrichtung und Studien-Plan des Grafflich Georg Festeticsischen Georgicon und der damit verbundenen Anstalten zu Keszthely. Vaterlandische Blatter 1810. 252–255., 261–264.
- ¹³¹ Süle S.: i.m. 55.
- ¹³² MOL Fest. Lev. P 246 1.cs. f.150 „Genehmigen Sie die mitgehende Sammlung was über das Schweizerische Georgicon publiciert ward, als ein Pfand meiner Hochachtung und Liebe.” Fellenberg és Festetics kapcsolattartásának további példája: MOL Fest Lev. P 279 85.cs. f.490
- ¹³³ MOL Fest. Lev. P 246 1.cs. f.612
- ¹³⁴ Kurucz Gy.: i.m. 113.
- ¹³⁵ MOL Széchényi Lev. P 623 25.cs. 48. f.456
- ¹³⁶ Szabó D.: i.m. 256–257.
- ¹³⁷ Kurucz Gy.: i.m. 74.
- ¹³⁸ Helikon Könyvtár Georgikon Emlékkönyv f.129v
- ¹³⁹ MOL Széchényi Lev. P 623 25.cs. f.457
- ¹⁴⁰ MOL Fest. Lev. P 246 1.cs. f.155
- ¹⁴¹ Csébi G.: i.m. 185.
- ¹⁴² Szabó D.: i.m. 258–259.
- ¹⁴³ MOL Fest. Lev. P 246 1.cs. f.473 Szabó D.: i.m. 261.
- ¹⁴⁴ Corpus Juris Hungarici. i.m. 393.
- ¹⁴⁵ Váczy J.: i.m. III. 1892. 42.
- ¹⁴⁶ Váczy J.: i.m. II. 1891. 515–517.

- ¹⁴⁷ Váczy J.: i.m. II. 1891. 534.
- ¹⁴⁸ Váczy J.: i.m. II. 1891. 534.
- ¹⁴⁹ Váczy J.: i.m. IV. 1893. 195. Csehy József többször megfordult Festetics Györgynél, s más benyomásokat szerzett a grófról. V.ö.: 1806. április 12-i levelét. In: Váczy J.: i.m. IV. 1893. 118.
- ¹⁵⁰ Váczy J.: i.m. IV. 1893. 460. Egy Baykor vezetéknévű ügyvédről van szó, aki valamikor Festetics alkalmazásában állt: Váczy J.: i.m. IV. 1893. 421.
- ¹⁵¹ Váczy J.: i.m. IV. 1893. 519–520.
- ¹⁵² Toldy Ferenc: Kazinczy Ferenc és kora. Életrajzi emlék 1859–1860. Bp., 1987. 162.
- ¹⁵³ Négyesy L.: i.m. 98.
- ¹⁵⁴ Boros Dezső: A Festetics levéltárnak a csurgói iskolára és Csokonai tanárságára vonatkozó iratai (1797–1800). Levéltári Évkönyv 13. Somogy Megye Múltjából. Szerk. Kanyar József. 1982. 80–81.
- ¹⁵⁵ Pethe Ferenc: Pallérozott mezei gazdaság. II. Pozsony, 1808–1813. 129.
- ¹⁵⁶ MOL Fest. Lev. P 283 2.cs. f.184v
- ¹⁵⁷ Váczy J.: i.m. VI. 1895. 468. „Ausser Asbóth kam noch vielleicht nicht ein einziger Mann gut mit ihm heraus.”
- ¹⁵⁸ Váczy J.: i.m. XIII. 1903. 413.
- ¹⁵⁹ Szabó D.: i.m. 328–329.
- ¹⁶⁰ Szabó D.: i.m. 320–323. MOL Fest. Lev. P 246 5.cs. f.37
- ¹⁶¹ MOL Fest. Lev. P 589 7.cs. 8.
- ¹⁶² MOL Fest. Lev. P 246 1.cs. ff.380, 565
- ¹⁶³ Bright, R.: i.m. 449.
- ¹⁶⁴ Szántó I.: i.m. 1954. 166–179. Szántó I.: i.m. 1984. 40–43. Süle Sándor a rendkívül kritikus kortárs vörsi plébános idézi, aki szerint Festetics az 1816. évi éhínség idején csak jelképes összeggel támogatta a keresztúri uradalom jobbágait. Süle S. i.m.: 14.
- ¹⁶⁵ Bontz J.: i.m. 126.
- ¹⁶⁶ MOL Fest. Lev. P 235 147.cs. Gazdaság Tüköre
- ¹⁶⁷ Kovacsics J.: i.m. 72.
- ¹⁶⁸ Az uradalom eljárásnak magyarázatául lásd még: Csité András: Egy presztizsorientált nagybirtoküzem a 18–19. század fordulóján. A keszthelyi Festetics uradalom. In: Zalai gyűjtemény 34. Szerk. Kapiller Imre. Zalaegerszeg, 1993. 93. Barta István: Korai örökváltság szerződések. Agrártörténeti Szemle 1961.1. 102–106.
- ¹⁶⁹ MOL Fest. Lev. P 279 37.cs. f.661
- ¹⁷⁰ MOL Fest. Lev. P 246 1.cs. f.582, P 275 68.cs. 20b f.20
- ¹⁷¹ Vörös Károly: Paraszt mozgalmak Zala megyében a XIX. század első felében. In: A Göcseji Múzeum Közleményei. Szerk. Szentmihályi Imre. Zalaegerszeg, 1969. 66.
- ¹⁷² Bright, R.: 449.
- ¹⁷³ Kurucz György: Az „új mezőgazdaság” irodalma az egykori Festetics könyvtár anyagában. Magyar Könyvszemle 1990. 1–2. 32–44. Könyveinek jegyzékét a XVI–II. század végével bezárólag lásd: MOL Fest. Lev. P 274 246.cs.
- ¹⁷⁴ Kurucz György: Jobbágy vagy farmer? A Nemzeti Gazda kísérlete a programadásra. Agrártörténeti Szemle 1989. 1–4. 12–14.
- ¹⁷⁵ MOL Fest. Lev. P 283 7.cs. Projectum de Heliconis Keszthelyiensi Institutione
- ¹⁷⁶ Váczy János: A keszthelyi Helikon. Budapesti Szemle 1905. 336–337.
- ¹⁷⁷ Váczy J.: i.m. XV. 1905. 40.
- ¹⁷⁸ Váczy J.: i.m. XVI. 1906. 105.
- ¹⁷⁹ Váczy J.: i.m. XVI. 1906. 276.
- ¹⁸⁰ MOL Fest. Lev. P 246 1.cs. f.50
- ¹⁸¹ Németh J.: i.m. 179–180.
- ¹⁸² Váczy J.: i.m. XV. 1905. 79–80.
- ¹⁸³ Merényi Oszkár: Adalékok Berzsényi Festetics ciklusának történetéhez. Irodalomtörténeti Közlemények 1979. 5–6. 589–590.
- ¹⁸⁴ Váczy J.: i.m. XVI. 1906. 348.
- ¹⁸⁵ U.o.
- ¹⁸⁶ Hazai és Külföldi Tudósítások 1819. 257–260.
- ¹⁸⁷ Berzsényi Dániel összes művei. Gondozta: Merényi Oszkár. Bp., 1968. 460.
- ¹⁸⁸ Váczy J.: i.m. III. 1892. 201.

